

OPEN

**naar waarheid op grond van
het werk van Pierre Teilhard de
Chardin (1881-1955)**

**door
Henk Hogeboom van Buggenum**

**Op de Wieken 5,
1852 BS Heiloo,
tel. 072-5332690
e-mail: henkhvb@kpnmail.nl**

Wetenschap en Religie als Partners

Tahiri-Lezing, gehouden op zondag 14 juni 1998 in het Conferentieoord van de BAHAI-Geloofs-gemeenschap De Poort te Groesbeek door Henk Hogeboom van Buggenum.

Afbakening van het terrein

Het lijkt goed om alvorens dit onderwerp te bespreken vanuit mijn inspiratie, namelijk het gedachtegoed van Pierre Teilhard de Chardin, eerst de termen in de titel van deze lezing een omschrijving mee te geven, waarop ik de rest van mijn betoog wil baseren. Als hiermee nieuwe wegen lijken te worden ingeslagen, zal dit in niet geringe mate inherent zijn aan Teilhards werk, dat al eerder als revolutionair werd aangeduid en als zodanig zelfs werd vergeleken met het werk van Galilei.

Welaan dan. Onder **wetenschap** versta ik – met de Grote Winkler Prins – opzettelijk en doelgericht onderzoek en verwerving van kennis, hetgeen samen gaat met het opstellen van hypothesen of onderstellingen en theorievorming. Hoewel het streven steeds gericht is op definitieve resultaten, blijkt wetenschap desondanks nooit een definitieve vorm of inhoud aan te nemen, maar steeds vatbaar te zijn voor verbreding, uitbreiding, verdieping, correctie, ja zelfs voor radicale keerpunten en revoluties. Hoewel voor

velen wetenschap de uitkomst is van experimenten en toegepaste logica, dient men wetenschap in de eerste plaats te zien als een idee en als een onderneming van de menselijke geest, waarin hij zijn vrijheid door tucht en discipline verwerkelijkt door het stellen van telkens andere problemen en vragen en het vinden van verantwoorde oplossingen in verband met zijn reeds verworven kennis van de werkelijkheid.

De definitie in *De Grote Winkler Prins* is nog wat langer. Ik wil hem echter hanteerbaar maken en samenvattend stellen, dat wetenschap als onderneming van de menselijke geest doelgericht is, uitgaat van hypothesen en verantwoorde oplossingen aandraagt.

Als we wetenschap onverdeeld beschouwen en dus even voorbijgaan aan de diverse takken van wetenschap, die zich als de diersoorten in het dierenrijk ieder op hun eigen gebied hebben gespecialiseerd, kunnen we het er wellicht over eens worden, dat de wetenschap als doel heeft verantwoorde oplossingen te bieden voor het leven of voortbestaan van de menselijke soort. En dan mogen wij het wellicht ook omdraaien door te stellen: Alles, wat als doel heeft verantwoorde oplossingen aan te dragen voor het leven of voortbestaan van de menselijke soort is wetenschap.

Ik kom nu bij de tweede in de titel genoemde term '*religie*'. Het Latijnse woord '*religio*' hangt zowel samen met het werkwoord '*religare*', dat binden betekent, als met *relégere*, dat betekent 'in acht nemen, schroom gevoelen'. Met voorbijzien aan de vele interpretaties die o.a. door theologen aan dit woord worden gegeven, versta ik in dit betoog onder religie: 'de uiting van verbondenzijn van mensen met elkaar in hun afhankelijkheid van een bovennatuurlijke of niet-empirische werkelijkheid'. (Ik wil het woord breder opvatten dan het woord godsdienst. Onder godsdienst wil ik hier verstaan het geïnstitutionaliseerde geloof in een persoonlijke god.)

Wetenschap en religie als partners

Voorwaar een boeiende titel. Immers, ze nodigt uit tot enig filosoferen. Zo van: Wat voor relatie is er tussen wetenschap en religie? Gaan zij goed samen? Hebben ze elkaar nodig of kan de één zonder de ander? Als we teruggrijpen op onze definitie van wetenschap als een doelgerichte onderneming van de menselijke geest, zouden we ons dus moeten afvragen of in die doelgerichte wetenschap religie als het besef van afhankelijkheid van een niet-empirische werkelijkheid nodig of onnodig, wenselijk of misschien zelfs onwenselijk is voor het voortbestaan van de menselijke soort.

Het woord *partners* vinden we in het dagelijks spraakgebruik terug in de verbinding 'huwelijkspartners' en 'partners in zaken'. De in de titel impliciet gestelde vraag of met een partnerrelatie tussen wetenschap en religie het voortbestaan van de menselijke soort beter gediend is dan zonder dit samenwerkingsverband, begint te lijken op vragen als: Kan de mens zich ongeslachtelijk voortplanten? Kan een bedrijf in onze tijd overleven als het alleen aan zijn eigen zakelijke belangen denkt?

De 'wetenschap' is er weliswaar op uit verantwoorde oplossingen aan te dragen voor het leven of voortbestaan van de menselijke soort, maar kan men haar oplossingen wel verantwoord noemen als zij geen afhankelijkheidsrelatie met een partner heeft? Tegenover wie heeft zij zich dan wel verantwoord, als zij denkt autonoom verder te kunnen experimenteren?

Ik kom nu, nadat ik het terrein van ons onderwerp enigszins heb afgebakend, tot mijn eigenlijke lezing:

Wetenschap en Religie als Partners

Dames en heren,

Misschien stel ik u teleur als ik u zeg, dat ik geen man van wetenschap ben. Ik studeerde zelfs nooit natuurkunde of theologie. Dat ik hier toch voor u sta, berust dan ook hopelijk niet op een vergissing. Ik ben

uitgenodigd omdat ik voorzitter ben van de Stichting Teilhard de Chardin. Ikzelf was zo vermetel deze stichting vijf jaar geleden op te richten. Dat lijkt gezien wat volgt een *mission impossible*. Teilhard de Chardin was immers – zoals u wellicht weet – een priester, aan wie door de Kerk het zwijgen werd opgelegd¹. Zijn werk werd pas na zijn dood in 1955 door geleerde en hooggeplaatste vrienden als Julian Huxley, Arnold Toynbee, André Malraux gepubliceerd. Aanvankelijk was het een rage, maar nu is het nagenoeg volledig in vergetelheid geraakt. Door de wetenschap werd hij niet erkend als wetenschapper, door de filosofie niet als filosoof, door de theologie niet als theoloog. Overigens, zodra men TdC zelf een vraag stelde, die op een of andere manier te maken had met een specifiek onderwerp van de theologie of de filosofie, antwoordde hij afwerend, dat hij noch

¹ Geen enkele van zijn werken verkreeg het kerkelijke imprimatur oftewel 'het verlof tot druk', het stempel 'geen bezwaar' (*nihil obstat*). Integendeel, het Heilig Officie evenals de *Osservatore Romano* vaardigde meer dan eens waarschuwingen uit tegen de auteur, zoals letterlijk de volgende: "Er worden een aantal werken van pater Teilhard de Chardin verspreid, ook na de dood van de schrijver uitgegeven, welke een niet gering succes oogsten. Zonder een oordeel te vellen over zaken, welke de positieve wetenschappen betreffen, is het voldoende duidelijk dat op het gebied van de filosofie en theologie bovengenoemde werken wemelen van zulke dubbelzinnigheden, ja zelfs ernstige dwalingen, dat zij in botsing komen met de katholieke leer. Daarom sporen de hoogwaardige en eerwaardige Vaders van de Hoogste Heilige Congregatie van het H. Officie alle bisschoppen, de oversten der religieuze instituten, de rectoren der seminaries en de bestuurders der universiteiten aan, om de geesten, vooral van de jongeren, te beveiligen tegen de gevaren van de werken van pater Teilhard de Chardin en zijn volgelingen" (1962!!)

theoloog noch filosoof noch profeet was...². Zijn evolutieleer was trouwens voor biologen ook al niet acceptabel. Men hield en houdt zich liever bij het darwinisme, dat aangevuld met de erfelijkheids-theorieën van Georg Mendel en onze landgenoot Hugo de Vries, thans als neodarwinisme op de universiteiten wordt aangeboden.

Kafka en Teilhard

Wat doe ik hier dan nog, zult u zich afvragen. Laat ik open en eerlijk proberen daarop een antwoord te geven. Ik ben door het werk van Teilhard de Chardin geraakt. Nog steeds, maar voor het eerst in de jaren zestig. Ik had toen juist een speciaalstudie over de schrijver Franz Kafka met een scriptie afgesloten. In Kafka's werk zoekt de hoofdpersoon naar zijn schuld aan de afwijzing door zijn omgeving. Wat heb ik gedaan, dat men mij zo behandelt? Die vraag maakt hem tot een dolende in het labyrint van het leven. In zijn roman *Der Prozess* wordt hij van het kastje naar de muur gestuurd. Slechts zelden ontwaart hij na een diepe slaap een lichtstipje aan het eind van een inktzwarte tunnel. Twijfel omtrent de richting overvalt hem als hij zijn ogen uitwrijft en dit licht tegemoet wil

² De afscheiding tussen de afzonderlijke takken van wetenschap, evenals de scheiding van werk en leven, hadden voor hem even weinig zin als de valse alternatieven van zijn critici, die de vraag stelden: "Is hij rechtgelovig of is hij een ketter?"

gaan. De medemens biedt geen houvast, temeer daar hij zich gaat zien door hun ogen, als schuldig aan zijn bestaan. Een goed voorbeeld daarvan is de hoofdpersoon Gregor Samsa in het verhaal *Die Verwandlung* (de metamorfose). Hij neemt de gedaante aan van een kever. Hij wordt het nutteloze beest, waarvoor men hem houdt. Zijn stemgeluid wordt niet verstaan; tenslotte wordt hij met het vuilnis opgeruimd.

Het werk van Kafka staat model voor de existentiële onmacht van de mens een bevestiging te vinden voor de zin van zijn bestaan. Hoe geheel anders is het werk van Teilhard. Men zou hier kunnen spreken van natuurkunde in dichtvorm. Alhoewel Teilhard alle reden had om pessimistisch te worden van de afwijzing die hij van kerkelijke zijde voor zijn levenswerk ondervond, zocht hij de schuld ervan niet bij zichzelf, niet bij de anderen, maar bij 'het moment van evolutie'. Het bewustzijn was nog niet zover ontwikkeld, dat voor hem aan dit lijden viel te ontkomen. En wat nog meer zegt: door zijn werk wist hij velen te raken, de overtuiging of minstens de hoop te geven, dat elke individuele inbreng zin heeft.

Het pessimistische beeld van de mens die gedoemd zou zijn om onbegrepen en eenzaam zijn lijdensweg te gaan, werd – althans zeker voor mij en vele anderen – door Teilhard de Chardin op overtuigende wijze door een optimistische visie vervangen. Zonder het

lijden te ontkennen beschrijft hij de mens als de uiteindelijk meest geavanceerde vrucht van de evolutie. Hij stelt, dat alles zich vanaf de oerknal tastend en zoekend naar dit resultaat heeft toebevoogen en dat dit tasten en zoeken als een wezenskenmerk van de evolutie kan worden beschouwd. Het werd althans mij duidelijk, dat de zoektocht van Kafka in het labrynt van mogelijkheden kon worden gezien als te zijn ingebed in de geschiedenis van onze planeet, ja van onze kosmos. De voortgang op elk niveau van de evolutie, van de zogenaamd 'dode' materie tot en met het leven en de mens kon als een zoektocht worden gedeut.

Teilhard als natuurkundige

De wetenschapper Teilhard de Chardin maakt dit duidelijk in zijn boek *Het Verschijnsel Mens*. In de inleiding op dit werk schrijft hij: "Men leze het niet als een metafysische studie, en zeker niet als een theologische verkenning; dit boek is alleen en uitsluitend een natuurwetenschappelijke verhandeling en als zodanig dient het gelezen te worden."

Ik ben na al die jaren nog steeds geneigd Teilhard hier volkomen serieus te nemen. Dit in tegenstelling tot anderen, die hem in het gunstigste geval als filosoof bij de fenomenologie (de leer van de verschijnselen) willen inlijven. Ook ik ga er dus vanuit, dat Teilhard een natuurwetenschappelijke beschrijving heeft willen

geven. Zijn hoofdwerk *Het Verschijnsel Mens* behandelt voor mij op natuurwetenschappelijke wijze de evolutie vanaf de *big bang* tot en met de mens. Of hij daarin geslaagd is, moge het tastend en zoekend voortschrijden der wetenschap uitmaken. Misschien kan ik in het verloop van mijn betoog al enkele punten noemen, die dat schijnen te bevestigen.

Wat betekent het nu, als Teilhard spreekt van 'natuurwetenschappelijk'? In ieder geval betekent het een radicale uitbreiding van wat men thans verstaat onder het begrip 'natuurwetenschappen'. Men wordt er namelijk toe gebracht het woord 'natuur' totaal anders te gaan definiëren dan tot nu toe gebruikelijk was, wat weer zijn implicaties heeft voor alle gebieden van wetenschap tot en met de geesteswetenschappen toe³. Volgens de gangbare opvatting houden de natuurwetenschappen zich tenslotte bezig met de materie,

³ Willem B.Drees *De mens: meer dan materie? /Religie en reductionisme* (Uitgeverij Kok, Kampen 1997); in het artikel van Philip Hefner *'Bioculturele evolutie als aanwijzing voor de zin van de natuur'* blz. 221 lezen we in dit verband: "De stand van zaken is wat TEILHARD DE CHARDIN - en een vorige generatie denkers - de 'hominisatie' noemden: de vermenselijking van de natuur en van de evolutie van de natuur. De door mensen gekweekte navelsinaasappel, de auto, het geasfalteerde parkeerterrein, de computer...die vormen nu de natuur; we noemen dat de 'technonatuur' en erkennen dat deze in zeer reële zin de enige natuur op onze planeet is. Er is geen wezenlijk verschil tussen een bij die honing produceert en een mens die een hamburger maakt [...] Mijn interpretatie van techniek, gebaseerd op de evolutietheorie, is niet-dualistisch - techniek is een vorm van natuur, een onderdeel van de natuur".

het stoffelijk waarneembare. En mijn geachte voorganger prof. dr. Gerard Nienhuis (*verder NH*) vandaag zegt dan ook in zijn boek *Het gezicht van de wereld/Wetenschap en wereldbeeld* (blz. 49): "De natuurwetenschap geeft nog steeds een ononderbroken en gesloten beeld van de wereld. Niet-fysische oorzaken hebben daarin geen plaats (blz. 50). Als we zouden willen volhouden dat de volle werkelijkheid tot natuurlijke effecten kan worden teruggevoerd, ondergraven we de betekenis van ons eigen denken".

Hierbij wil ik twee kanttekeningen plaatsen. Ten eerste is de natuurwetenschap waarover Teilhard spreekt dus kennelijk veel en veel ruimer. Hij lijft namelijk het psychische in bij de fysica. Immers, hij gaat ervanuit, dat de materie van meet af aan – dus vanaf de oerknal 13,7 miljard jaar geleden – een bewuste 'binnenkant' heeft. Vereenvoudigd gesteld: na de oerknal voegen zich vanuit een min of meer bewuste impuls tot opneming van informatie atomen aaneen tot moleculen, moleculen tot cellen, cellen tot organismen, organismen tot levende wezens. Bij toenemende complexiteit wordt een toenemend bewustzijn en daarmee een toenemende vrijheid van keuze waarneembaar. De evolutie van de schijnbaar 'dode' materie van de previtale sfeer naar de levende van de biosfeer en de bewust levende van ons mensen, de noösfeer, laat deze toenemende keuzevrijheid duidelijk zien. Is de plant nog gebonden aan zijn plek, het

dier kan gaan en staan waar het verkiest. Is het dier nog gebonden aan zijn functie, zijn specialisatie, de mens kan kiezen uit vliegen, graven, bouwen, zwemmen, lopen en noemt u maar op.

Mijn tweede opmerking is, dat de betekenis van ons denken mijns inziens geenszins wordt ondergraven als we 'het bewustzijn' een natuurlijk gegeven, een fysische functie noemen. Immers, mèt het bewustzijn neemt onze vrijheid van handelen toe. Aan ons denken over de richting van onze keuze wordt op deze manier juist een grotere betekenis toegekend.

Teilhard ziet de evolutie dus als een ontwikkeling van het bewustzijn en daarmee van de vrijheid van keuze die parallel loopt met een toeneming van complexiteit. Als de grote omslagmomenten zijn daarbij waar te nemen, die van de zogenaamd 'dode' materie in de levende – dus van de previtale sfeer in de biosfeer – en van de levende in de bewust levende – dus van de biosfeer in de noösfeer. Er is beslist geen sprake van een blind verlopend proces. Integendeel, het proces berust op een steeds bewuster gemaakte keuze. Als we zouden aanvaarden dat ons denken uiteindelijk niet meer is dan een blind neurale proces, zouden we nooit een onderscheid kunnen maken tussen een juiste en een onjuiste redenering (*NH* blz. 50). De wiskundige Alfred North Whitehead (1861-1947) heeft dit keuze-

proces in zijn filosofie weten te verbinden met de evolutieleer en het ook theologisch onderbouwd.⁴

Dooyerweerd en Nienhuis

We kunnen natuurlijk, zoals Nienhuis dat met de wijsgeer Herman Dooyerweerd doet, de werkelijkheid blijven beschrijven in verschillende aspecten – zoals het fysische, het psychische, het historische, het sociale en het geloofsaspect – en vaststellen dat deze ten opzichte van elkaar betrekkelijk zelfstandig zijn. (*NH* blz.51). Dat zijn ze ook. Zelfstandig zijn deze zeker, maar alleen voorzover men de nadruk legt op 'betrekkelijk'. Want gemeenschappelijk aan al deze manifestaties van de mens is toch die innerlijke gedrevenheid naar bewustwording van het – met het voortschrijden van de wetenschap – steeds complexer wordende geheel. Al deze aspecten blijken steeds meer elkaar aan te vullen als instrumenten, die noodzakelijk zijn om onze zoektocht door het leven tot een goed einde te brengen. Zoals bij een tocht in onbekend terrein ervaring, kompas, landkaart, kennis van de stand van sterren, vertrouwen in je metgezel en eigen fysieke kracht noodzakelijk zijn, als je wilt overleven. En wat is de toekomst anders dan 'onbekend terrein'?

⁴ Interessant zijn verder het boek van Ulrich Lüke *Bio-Theologie- Zeit - Evolution - Hominisation ?* Ferdinand Schönigh 1997, en Karl Schmitz-Moormann *Materie - Leben - Geist: Evolution als Schöpfung Gottes* - Matthias Grünewald Verlag 1997.

Na het bovenstaande moge duidelijk zijn, dat ik de volgende zin uit het eerder genoemde boek van Gerard Nienhuis (*NH* - 55) onderschrijf: "Er is geen aparte natuurkunde van het leven". Toch benader ik met Teilhard het leven vanaf een ander standpunt, gezien de zin die nu volgt: "De bouwstenen van de materie zijn dezelfde, of het materiaal dat ze vormen levend is of niet". Hier spreekt de natuurkundige in de klassieke zin van het woord. Zijn fysica gaat over bouwstenen en materie. De fysica bij Teilhard gaat ook over iets 'psychisch', dat aan die materie, die bouwstenen zo men wil, een vorm geeft. En Nienhuis ligt dan ook niet met Teilhard op één lijn als hij iets verderop zegt: "Het begrip bewustzijn heeft geen betekenis in zuiver biologische termen, evenmin als het begrip leven iets betekent binnen de natuurkunde. Pogingen om het bewustzijn uitsluitend op te vatten als voortkomend uit de complexiteit van biotisch materiaal zijn even uitzichtsloos als de opvatting van leven als bepaald door fysische wetmatigheden van moleculaire structuren".

Teilhard zet de zaak volledig op zijn kop in vergelijking met de redenering die Nienhuis in het spoor van de klassieke natuurkunde doet. Voor Teilhard is het bewustzijn namelijk wel degelijk van meet af aan van betekenis, namelijk als de sturende binnenkant, het regulerend principe, dat vorm geeft niet alleen aan de materie, maar ook aan de omslag van anorganische

in organische structuren. Teilhard verklaart het bewustzijn dus niet vanuit het biotisch materiaal, maar juist omgekeerd. Hij verklaart het leven vanuit een opwaartse stuwkracht die van meet af werkzaam is in de materie. Zoals Nienhuis later als volgt zegt: "Het bewustzijn is geen blind product van de structuur van onze hersenen, maar het stelt ons in staat om onze hersenen te gebruiken".

Op dezelfde wijze beschouwt Teilhard het bewustzijn ook niet als een blind product van de materie, maar als iets dat de materie in staat stelt tot een complexere structuur uit te groeien. De noösfeer kon op grond van deze werkzaamheid van het bewustzijn een sport van dezelfde ladder worden als de biosfeer en de previtale geosfeer. De noösfeer is de denkende laag die haar netwerk van structuren uitspreidt over onze aardbol. Zoals in de biosfeer, waaruit zij is voortgekomen, en die een sport beneden haar op de ladder van de evolutie ligt, kunnen in de noösfeer allerlei structuren worden waargenomen. Zagen we in de biosfeer de specialismen van het leven, de vertakkingen in de soorten van het planten- en dierenrijk, in de noösfeer zien we de verschillende disciplines van denken, cultuuruitingen en geloofsrichtingen. Concreet vallen hier voorbeelden te noemen als filosofie, psychologie, literatuur, theater, marxisme, hindoeïsme, christendom enz. enz. Daarin gaat de mens tastend en zoekend voort naar meer zingeving van zijn bestaan.

Van al deze 'bewustzijnsuitingen' in het organisme van de samenleving is de mens een cel. Nienhuis zegt hierover het volgende: "De wisselwerking tussen de cellen vindt plaats door de uitwisseling van informatie. Het ligt voor de hand de gelaagdheid van de werkelijkheid te aanvaarden als een fundamenteel ordenend principe".

Het is interessant om hierbij even stil te staan. Hoe valt de uitwisseling van informatie te begrijpen? Vormt deze een nieuw element, dat karakteristiek is voor de noösfeer, of is er sprake ook hier van een ononderbroken lijn in de evolutie?

Volgens Teilhard de Chardin wordt de samenvoeging van materie tot een grotere complexiteit al op subatomair niveau mogelijk gemaakt door een duwtje in de rug (de *vis à tergo*), dat zij bij de oerknal ontving. Het is de energie, die het mogelijk maakt te zoeken naar aansluiting. De 'bewuste binnenkant' scheidt een nieuwe structuur door zich te laten aantrekken door materie rondom. De aantrekkingskracht die daarbij een rol speelt noemt hij de *vis ab ante*, de kracht van voren, de attractor. Indien in de aldus gevormde structuur een verzaadiging met bewustzijn optreedt, ontstaat de omslag naar een complexere soort. Het proces volgens welk dit verloopt noemt Teilhard de wet van

complexiteit-bewustzijn. Wie hem volgt dient deze wet dus te zien als een natuurkundige wetmatigheid.⁵

Het grensgebied van de chaos

Het lijkt me nu allereerst goed in dit verband uit het boek van Roger Lewin *Complexiteit - Het grensgebied van de chaos* (1993) het volgende te citeren: "Een aantal jaren geleden zette de fysicus Murray Gell-Mann in New Mexico het Santa Fe Institute op. Hier broeden geleerden van uiteenlopende vakgebieden op de wonderbaarlijke eigenschappen van chaos en orde. Op het grensgebied van beide, zo is men overtuigd, bevindt zich de oorsprong van het leven, omdat daar zogeheten complexe adaptieve systemen kunnen bestaan. Een complex adaptief systeem is een verzameling onderdelen, die informatie uit de omgeving kan lezen en er gebruik van maakt om zijn gedrag te sturen. Amoebes zijn een voorbeeld, mensen eveneens. De vraag naar de relatie tussen fundamentele natuurkunde en de levende wereld van het bewustzijn leidt uiteindelijk tot de vraag wat we als fundamenteel moeten beschouwen: zijn dat de deeltjestheorieën of is het iets anders? Murray's

⁵ Tussen haakjes: 'het duwtje in de rug' impliceert, dat we over een open systeem praten en niet zoals in de natuurkunde vaak gebruikelijk is over een gesloten systeem. De natuurkunde van Teilhard is dan ook een ultrafysica of hyperfysica. In het werk van Prigogine wordt ruimschoots aandacht besteed aan deze open systemen, waarin de 2^e hoofdwet van de thermodynamica niet geldt.

antwoord is eenvoudig. Chemie bijvoorbeeld berust weliswaar op het gedrag van elektronen rond verzamelingen atomen, maar dan nog blijven er chemische waarheden, die niet rechtstreeks fysische waarheden zijn. Kennelijk heeft elk niveau behalve een aantal basiswetten, ook een aantal onherleidbare eigen wetten, die als aanvullende informatie dienen. Een belangrijk deel van Gell-Manns boek probeert te definiëren wat in het geval van leven, van bewustzijn, van biochemie, die extra-informatie behelst."⁶ Einde citaat.

Als ik dit goed interpreteer, wordt zowel aan amoebes als aan de mens het vermogen toegekend om informatie te lezen uit de omgeving. Is dit vermogen iets anders dan wat Teilhard 'de bewuste binnenkant' der dingen noemt? Het bewustzijn, dat al vanaf het prille begin in alle materie in zekere mate aanwezig is en dat reageert en selecteert uit de omgeving, waardoor het wordt aangetrokken? Ook in Santa Fe wordt van strikt wetenschappelijke zijde de vraag gesteld of we buiten de deeltjestheorie nog andere zaken moeten beschouwen als behorende tot de fundamentele natuurkunde.

Ik ben het helemaal met prof. Nienhuis eens, als deze in zijn zoëven genoemde boek stelt: "Er is geen reden

⁶ overgenomen uit een recensie van Martijn van Calmthout in de *Volkskrant* d.d. 7-5-1994

om de pretentie van alomvattendheid van de natuurwetenschappen zomaar te aanvaarden. Weliswaar is hun geldigheidsgebied onbegrensd, in die zin dat er geen grenzen zijn aan te geven, waarvan we kunnen zeggen dat de natuurwetenschappelijke beschrijving daar ophoudt. (Het zou waar kunnen zijn, dat alles wat er gebeurt natuurwetenschappelijk beschreven kan worden.) Maar dat neemt niet weg dat ervaringen en verschijnselen een betekenis hebben die boven de natuurkundige beschrijving uit gaat."

Teilhard de Chardin zou deze opmerking zeker hebben onderschreven. De betekenis van waargenomen verschijnselen wordt namelijk niet bepaald door de beschrijving ervan, maar door de conclusie die de mens uit deze beschrijving trekt en de keuze die hij maakt voor zijn leven en welzijn. De beschrijving van de weersgesteldheid, de val van een komeet, de eruptie van een vuurspuwende berg is totaal anders dan de betekenis ervan. Het woord betekenis kunnen we niet los van onszelf als individu, groep of samenleving zien. De wetenschap, en dus ook de natuurkunde, is slechts één van de instrumenten waarmee de mens de verschijnselen zo nauwkeurig mogelijk tracht te beschrijven om deze bewuster te kunnen inpassen in zijn eigen leven als individu, groep of samenleving. Met welk doel? Heeft de mens daarmee een doel?

Teilhard stelt vast dat gedurende de hele evolutie de wet van complexiteit-bewustzijn heeft gegolden. Het is een universeel beginsel, een alomvattend verschijnsel, dat natuurkundig kan worden beschreven. De voortgang van de evolutie valt in deze wet uit te drukken. Het doel van de mens zou kunnen zijn: drager te zijn van deze voortgaande evolutie. Immers, het bewustzijn is zich in de mens bewust geworden van zichzelf. Daardoor is aan hem een enorme vrijheid gegeven. De mogelijkheid tot kiezen was nooit tevoren in de evolutie zo groot. De mens zou er zelfs voor kunnen kiezen de evolutie te beëindigen. Ieder van ons weet, dat hij er de vernietigende kracht toe bezit. We moeten ook niet vergeten, dat deze kracht op grond van natuurkundige beschrijvingen over het atoom tot stand kon komen. Met andere woorden: met zijn bewustzijn kan hij conclusies trekken, besluiten nemen en keuzes maken op grond van de door hem met het middel van de wetenschap beschreven werkelijkheid. Hij kan haar met die wetenschap – getuige o.a. de atomaire en chemische wapens – vernietigen, maar eveneens – getuige o.a. de voortschrijdende medische technieken – leefbaarder maken.

Laat ik het nogmaals samenvatten. Ik kan dit niet genoeg herhalen: Teilhard schreef een natuurkundig werk. Hierin werd in de 4,5 miljard jaar evolutie op onze planeet een richting vastgesteld naar toeneming van bewustzijn en complexiteit door gerichtheid van

het ene op het andere. Zo kon er een wetenschappelijke hypothese opgesteld worden voor één 'grote unificerende theorie' (hoewel Teilhard deze nooit zo heeft genoemd!). Deze hypothese is, dat alles een 'binnenkant' heeft, die zich kan laten aantrekken door de 'buitenkant', waarbij de keuzevrijheid toeneemt met de complexiteit. De grote unificerende wet is die van complexiteit-bewustzijn. Alles streeft naar meer toenadering en vereniging. Gerichtheid op de ander (de buitenkant) bouwt op, gerichtheid op jezelf isoleert, breekt af.

Niet meer, maar ook niet minder heeft Teilhard de Chardin beweerd. Wat de betekenis van deze beschrijving voor ons mensen is, hangt niet van deze beschrijving af, maar is afhankelijk van ieders persoonlijke inpassing ervan in zijn eigen leven en bezigheden. De theoloog zal hieraan een andere betekenis toekennen dan de historicus, de bakker een andere dan de ingenieur, de politicus een andere dan de ondernemer of de econoom. Maar wat we ook doen, wij beantwoorden allen aan deze wet van complexiteit-bewustzijn. Immers, we kunnen niet anders – het is een natuurkundig verschijnsel, een natuurkundige wetmatigheid, en als zodanig aantoonbaar en bewijsbaar.

Deze natuurkundige wetmatigheid valt niet alleen voor de materiële werkelijkheid te bewijzen, zoals voornoemde Murray Gell-Mann in zijn experimenten

in de laboratoria van Santa Fez doet, maar ook voor de psychische. Elk liefdespaar bijvoorbeeld is welbeschouwd betrokken in een vergelijkbaar experiment. We zien hier de lichamelijke aantrekking gecombineerd met de geestelijke. Een breuk, al dan niet gevolgd door een scheiding, ontstaat bij verslappende afstemming op elkaar. Ook hier speelt het bewustzijn een grote rol. Al dan niet kiest het namelijk voor de inspanning zich meer in de ander te verdiepen. Het mooiste resultaat wordt gevormd als ieder van de beide partners voelt hoe zowel aan de eigen unieke mogelijkheden wordt recht gedaan als aan de meerwaarde van deze organische twee-eenheid. In de moleculaire chemie zien we op een totaal ander vlak zich iets dergelijks afspelen. Hier rijen zich bijvoorbeeld moleculen aaneen tot een eiwit. Daardoor ontstaat er een meerwaarde ten opzichte van elk afzonderlijk molecuul, dat evenwel zijn eigen eigenschappen ten volle bewaart.

Wordt door zo'n vergelijking de mens niet gereduceerd⁷ tot een chemische formule, een materieel

⁷ Prof. dr. Max Wildiers - de redacteur van de 23 deeltjes van de Bibliotheek Teilhard de Chardin, Uitg. Het Spectrum 1963 ev. - verwoordt in zijn boeken *Kosmologie in de Westerse Cultuur*, *Theologie op nieuwe wegen* en *De vijf vreugden van de geest* de zinvolle relatie tussen Teilhard en Whitehead. De laatste verbindt in zijn 'procesdenken' evenals Teilhard het horizontale, de feiten, de fysieke pool van de gebeurtenissen, met de transcendentie van de keuze, het verticale aspect, het ervaren van de mogelijkheid van het nieuwe. We zien hierbij een samengaan van materie en geest, waarbij de mentale pool als een antenne het visioen van goedheid, waarheid en schoonheid kan opvangen, waarmee God ons tot harmonieuze keuzes inspireert (zie ook ons tijdschrift *GAMMA* 4 nr. 3, blz.34)

proces, kracht en stof? Dat zou zo zijn als we de natuurkunde niet hadden verruimd met de 'teilhardiaanse' binnenkant, die kan worden aangeduid met het woord 'bewustzijn', met 'een geestelijke impuls of energie', 'een keuzevrijheid'. Een 'binnenkant' – we hebben het eerder gesteld – die informatie van buiten kan 'lezen' en daarop kan reageren door zich te laten aantrekken of deze af te stoten.

Wat op materieel niveau aldus 'verbinding' wordt genoemd, kan op menselijk niveau met 'liefde' worden aangeduid. Teilhard gebruikt het woord liefde zoals het andere woord voor verbondenheid 'religio' ook in zijn werk *Het Verschijnsel Mens*. Immers, daarin wordt een lijn doorgetrokken van het begin van de evolutie tot en met de mens. De wetten, die hij erin beschrijft blijken voor elk niveau te gelden. De wet van complexiteit-bewustzijn blijkt zo'n wet te zijn.

Theologie die verbindt

In zijn meer ethisch en mystiek gerichte werk buiten *Het Verschijnsel Mens* heeft Teilhard de Chardin zich afgevraagd wat bijvoorbeeld de theoloog met zo'n wet zou moeten? Een algemeen geldende wet maakt ook voor theologen immers geen uitzondering. Als priester had Teilhard zich – naar eigen zeggen vaak tegen heug en meug – met de theologische studie moeten

bezighouden. Nu werd zij voor hem spannend. Immers, ook zij moest wel een onderdeel zijn van de zoektocht naar 'de binnenkant' van de mens. Wilde zij echt 'theologie' zijn, dan moest zij een wetenschap zijn, die ons nader voert tot God. Zij zou ons mensen het gevoel moeten geven, dat haar inzichten geen afbreuk deden aan zijn schepping. De ware theologie moest dus een verbindend en geen scheidend effect hebben.⁸

Atomen voelen zich al of niet tot elkaar aange-trokken, verenigen zich al of niet tot moleculen naar hun eigen geaardheid en vrijheid. Er ontstaat iets van grotere complexiteit. Het menselijk bewustzijn dat neerslaat in de theologie moet dus op zoek zijn naar en zich laten aantrekken tot het totale bewustzijn dat God genoemd kan worden. De Bijbel en haar interpretaties door de eeuwen heen zullen van deze zoektocht dienen te getuigen, wil men deze met recht een 'openbaring' kunnen noemen. Velen hebben zich in het verleden op de Bijbel beroepen. Men heeft haar letterlijk, allegorisch, symbolisch en historisch geïn-

⁸ We denken hier onwillekeurig aan de Duitse dichter Gotthold Ephraïm Lessing, die met zijn stuk *Nathan der Weise* de verontwaardiging opwekte, omdat hij daar in de meesterlijke parabel van 'de drie ringen' stelde, dat de ware godsdienst niet anders te herkennen is dan aan de vruchten van de liefde, die zij mag oogsten. De theologen waren woest, toen hij het jodendom, het christendom en de islam daarmee gelijke aanspraak op de waarheid toekende. In onze tijd zou men de schouwburg eerder gelouterd dan woedend hebben verlaten.

terpreteerd. Maar zoals bijvoorbeeld ook Dante (± 1314) dat uitdrukkelijk voor zijn *Divina Commedia* stelde: Op elk niveau van bewustzijn is de beschrijving van de zoektocht van de mens in het leven weliswaar te volgen, maar het juiste beeld ontstaat pas dan, als je alle niveaus tegelijk weet te doorschouwen. Dit doorschouwen bereik je alleen door je voor al deze niveaus open te stellen. Je inspanning zou daarop gericht moeten zijn: niet alleen op de letter, niet alleen op de geschiedkundige juistheid, niet alleen op de symbolische betekenis of de allegorische uitleg. Nee, op de poging van het bewustzijn zich in de taal klaarheid te verschaffen over zijn richting.⁹

Hier wordt inzicht in de geschiedenis, in de politiek, in de sociologie en karakterologie symbolisch en allegorisch geschouwd. Het is niet in tegenspraak, maar ondersteunt eerder datgene, wat Teilhard vòòr alles in de evolutie waarnam: de richting van convergentie en divergentie, toenadering en uiteenval. De mate van gerichtzijn op het eigen individu, het al dan niet openstaan voor anderen is bepalend voor de eind-

⁹ Dante verrichtte deze inspanning zoals velen onder u zullen weten onder andere door zich door Vergilius door de hel te laten voeren, In de hel zag hij de voorbeelden en gevolgen van een verkeerd gericht bewustzijn. Niet alleen bij erkende boeven, maar ook bijvoorbeeld bij pausen, koningen en handelslieden. Door hun gerichtheid op zichzelf, op eigen eer, roem, macht, rijkdom, wellust hadden zij op aarde velen in het verderf gestort. Dante gaf ons zijn wereldbeeld als dichter, dus verdicht in een visioen waarin wij onszelf herkennen.

toestand. Met dat inzicht bestijgt Dante de louteringsberg, maar pas de onbaatzuchtige liefde in de persoon van Beatrice brengt hem in het aards paradijs.

Wet van complexiteit-bewustzijn

De lezingen van deze dag worden gehouden onder de titel: *'Wetenschap en religie als partners'*. Met hetgeen ik tot dusverre heb gezegd, heb ik naar ik hoop al duidelijk gemaakt, dat wetenschap en religie zeer goed met elkaar door het leven kunnen. Immers, beide berusten op dezelfde alomvattende wet van complexiteit-bewustzijn die gericht is op toename door verbinding. Maar... de uitdaging om er een goed huwelijk van te maken, moet wel geaccepteerd worden. De wil om het niet tot een scheiding te laten komen (met alle vaak vervelende gevolgen vandien) dient aanwezig te zijn. Dat vereist inspanning, verdieping in elkaar, bevestiging van elkaars wil in dezen over en weer, het loslaten van het pure eigenbelang ten faveure van de twee-eenheid, die deze partnerrelatie toch is.

Of je nu over huwelijkspartners spreekt of over partners in het bedrijfsleven, in beide gevallen zal minstens impliciet het doel van de verbinding liggen in een voorspoedige samenwerking waarin ieder tot zijn recht komt en de relatie kan standhouden. Invloeden van buiten spelen daarop in. De 'twee-eenheid' van de partnerrelatie heeft ook een 'bewuste binnenkant' die de 'buitenkant' al of niet aantrekt of afstoot.

In de wereld ontstaat daardoor een complex samenspel, waarin groei in complexiteit-bewustzijn valt waar te nemen. We zijn ons er minstens vaag van bewust, dat dit samenspel slechts stand houdt, als iedereen daarin tot zijn recht komt.

Groei

Dat bewustzijn is sinds Dante en Lessing aanmerkelijk gegroeid. En als ik zeg gegroeid, moeten we dit niet op de eerste plaats in kwalitatieve zin opvatten. Zeker niet. Hun werk geeft verdicht al weer, waar het in het leven op aankomt. Zoals dit inzicht ook aanwezig is in de overleveringen van vele volkeren en culturen. Altijd al werd dit bewustzijn ons in enigerlei vorm geopenbaard. Nee, de groei van het bewustzijn geldt vooral ook kwantitatief. Steeds meer mensen zijn zich ervan bewust of – anders gezegd – de mensheid wordt er zich steeds meer van bewust, dat er een inspanning wereldwijd moet worden verricht om de ander tot zijn recht te laten komen. En bovendien leeft het bewustzijn, dat dat het doel zou moeten zijn van elke inspanning, of je partner nu theoloog, wetenschapper, bakker, econoom of wat dies meer zij is. Of dit nu een zakelijke relatie betreft of een persoonlijke.

Hoe komt het, dat dit bewustzijn zo gegroeid is? Hoe komt het, dat vrijwel niemand – zeker niet in het Westen – meent met zijn geloof de alleenzaligmakende waarheid uit te dragen, zoals de theologen

uit de tijd van Lessing? Dat komt zeker mede door de wetenschap en techniek. Zij hebben de wereld gemaakt tot een dorp. We zijn niet meer geïsoleerd, kunnen beter kennis nemen van andere geloofs- en denkrichtingen. Een netwerk van verbindingen is ontstaan, dat ons de ogen opent voor de relativiteit van onze eigen toestand en ervaringen. We kunnen niet alleen de Ierse dominee Paisley lijfelijk zien staan brullen op ons TV-scherm en daaruit concluderen dat – eufemistisch gezegd – het woord 'christen' de lading niet altijd dekt. We kunnen ons bij het zien van beelden in Ruanda ook verbonden voelen met het lot van de duizenden in de ontwikkelingslanden. Op allerlei gebieden is het inzicht groeiende, dat het in ons eigen belang is het belang van de ander mee te laten wegen in onze beslissingen. Daar waar we tekortschieten in deze beslissingen, zullen we ervoor ongetwijfeld evenzeer de prijs moeten betalen als de pausen en kardinalen die Dante in de hel aantrof.

Bewijsbare these

Men verweet de wetenschapper Teilhard de Chardin wel, dat zijn hypothese niet te bewijzen is. Aan de toestand in de wereld om ons heen valt het iedere dag echter door eigen waarneming te zien: De aandacht en zorg voor de ander bouwt op, de ontkenning en de isolering van de ander leidt tot destructie. De mens leeft in het laboratorium van de mensheid, waarin hij experimenteert met het leven. De keuzes die hij

maakte en maakt, heeft hij nauwkeurig vastgelegd in zijn wetenschappelijke rapporten. Of hij dat nu deed als geschiedkundige, als natuurkundige, bioloog of theoloog, als dichter of als politicus. Steeds wordt het bewijs erin geleverd voor de hypothese van Teilhard, dat de verbinding met en bevordering van de ander leidt tot voortgang van de evolutie, gerichtheid op jezelf echter tot destructie.

Velen zijn door de op hen afstormende beelden van deze werkelijkheid zo verontrust geraakt, dat zij zich op zichzelf hebben teruggetrokken. Een groot gedeelte van de *New-Age*-aanhangers vlucht in de cultuur van het eigen lichaam, de op zelfontplooiing of innerlijke rust gerichte stromingen. Anderen vluchten in een ongebreideld materialisme en hedonisme. We zouden er daarentegen alles aan moeten doen het christelijke gebod van de naastenliefde zo serieus te nemen, dat op alle terreinen van het leven de inspanning optimaal werd om een eind te maken aan situaties waarin de mens geen kans heeft zich naar eigen gaardheid te ontplooien, mee te doen en mee te tellen.

Het zou topprioriteit moeten zijn van zowel de wetenschap en de techniek, als van de Kerken en de politiek om aan de honger, de armoede, de onveiligheid en de ongelijke kansen in de wereld een einde te maken. Nog steeds legt men echter teveel de prioriteit bij de vergroting van eigen afzetgebieden, eigen econo-

mische macht, eigen marktaandeelen, eigen roem en dergelijke. Teilhard de Chardin wijst er in zijn andere werk op, dat hoe meer de aarde verzadigd raakt van de soort mens, hoe groter ook de noodzaak wordt om ruimte, rijkdommen aan voedsel en grondstoffen met elkaar te delen en met elkaar een vorm van samenleven in wederzijdse bevestiging te vinden. De andere mogelijkheid die de mens heeft, namelijk om met zijn vernietigende kracht van wapens en concurrentiestrijd hele volksstammen uit te roeien en daardoor ruimte voor zich te creëren, is onhoudbaar gebleken. Diep in ons hart, maar nog altijd te zeer onbewust, weten wij, dat we onze aarde zelf daarmee vernietigen.

Van toeschouwer tot acteur

Uit het boek van prof. dr. A. van den Beukel *De dingen hebben hun geheim* wil ik graag de volgende passage citeren: "Alle voorgaande revoluties in de wetenschap, die van Copernicus of Darwin, hebben de mensheid weggezet uit het centrum van de schepping en hem teruggedrongen in de rol van louter toeschouwer van het kosmisch drama. De quantumrevolutie brengt de mens terug naar het centrum van het toneel". Of, zoals de beroemde fysicus Niels Bohr eens zei: "Wij zijn niet louter toeschouwers, wij zijn acteurs in het grote drama van de natuur". Sommige vooraanstaande natuurkundigen, zoals John Wheeler, gaan zelfs zover, dat zij menen dat het binnentreden van informatie in het bewustzijn van de waarnemer

het beslissende proces is in het tot stand komen van de werkelijkheid.

Wat op onze planeet wordt opgevoerd is zo gezien één groot toneelstuk, waarin wij zelf de acteurs zijn. Wijzelf dragen de verantwoordelijkheid voor het stuk. Samen bouwen we het op, daarbij improviserend op de informatie die we van onze medespelers ontvangen. Het leven wordt kunst, de kunst komt tot leven.

Maar voor wie voeren wij dat stuk op? In ieder geval voor ons eigen plezier. De vreugde van het spel. Wat een kick geeft het te zien hoe we elkaar steeds beter aanvoelen, ons op elkaar weten af te stemmen. Wat een gratie, een schoonheid zit er in de diverse spelers, wat een elegance en vindingrijkheid. Wat een diversiteit aan nieuwe ideeën. Steeds beter leren we elkaar waarderen. Ons spel wordt steeds perfecter. De rollen lijken ons steeds meer op het lijf geschreven. En zo gaat het de anderen ook, van wie wij genieten en die daardoor bevestigd worden.

Het leven als spel wordt de vervanging van het leven als labyrinth. In het labyrinth van Kafka is de mens op zoek naar zijn schuld. Waarom word ik ontkend? Waarom treft mij dit leed? Ook hier weer die gerichtheid op zichzelf. In de wereld als kunst, als spel, stemt de mens zich af op de ander, creëert een wereld in innige verbondenheid, geheel overeenkom-

stig de behoefte van zijn 'binnenkant', die religieus kan worden genoemd in de oorspronkelijke betekenis van het woord: verbindend en respectvol verlangend naar wat ons teboven gaat.

Tot zover is de richting van de mens in al zijn verscheidenheid niet in tegenspraak, maar geheel in overeenstemming met de verschillende stadia van de evolutie zoals die kunnen worden uitgedrukt in de natuurkundige wet van complexiteit-bewustzijn. De evolutie wordt geschraagd door een convergerende bewustzijnsstroom.

II

De lezing, die ik voor de Baha'i hield was weliswaar een van de eerste lezingen, die ik in het land mocht houden, maar niet de enige. Ik werd voor deze lezing uitgenodigd door Marjorie Schreuder, die soms als secretaresse bij Pieter Kooistra in Varik werkte. Zij was een prominent lid van de Baha'i en beval mij aan bij de toenmalige voorzitter ervan, Eric Fienieg.

Maar voordat ik verder ga, wil ik eerst vertellen over de vluchteling, die ik in mijn huis opnam, want

eerlijk gezegd...

vond ik het later ook vreemd, dat ik direct 'ja' had gezegd. Was het haar uitstraling geweest? Iets in dat

hoopje mens, wat mij ontroerde? Mij vertrouwen inboezemde ook?

Mijn vrouw schrok. Maar wat kon zij anders dan mijn 'ja' met een schuchter knikje bevestigen? Zij kende Machmed al anderhalf jaar. Hij was altijd vriendelijk en bescheiden geweest. Een verstandige zestiger, door het leven getekend. Ja, een wijs man, zogezegd. Kon je hem iets weigeren? En trouwens... hij vroeg het niet voor zichzelf. *Zij* had hem gebeld. Om hulp gevraagd. Hij was de enige geweest, met wie ze kon praten. Destijds, nu drie jaar geleden. Niemand anders had toen haar Russisch verstaan, in Zwolle, in het AZC. Hij had haar bijgestaan, met kleine dingen. Hij voelde zich een soort vader voor haar. Mijn vrouw en ik schatten haar op ongeveer 30.

Hoe kun je zo'n vrouw zo maar op straat zetten? Met horten en stoten kregen we het relaas te horen. Vijftien jaar geleden deed ik één jaar Russisch op de UvA. Toen al was het luisteren en spreken voor mij een probleem. Ik was 55 en dan schakel je niet meer zo vlot. Flora bleek echter ook wat Engels te kennen, Machmed vulde aan met gebrekkig Nederlands. Handen en voeten deden de rest. Het zou maar voor twee maanden zijn, toe! Haar procedure liep. De rechter in Den Bosch deed in augustus uitspraak. Maar, waarom werd zij dan in Dongen op straat gezet?

Machmed kreeg iemand uit zijn Afghaanse achterban zover haar bagage op te halen. Ik belde intussen het AZC in Dongen. Ja.... zo'n lieve vrouw, iedereen huilde toen Flora weg moest, ze deed zoveel voor ouderen, en in de kerk. Het COA had de kraan dichtgedraaid. Ze hadden haar moeten 'ruimen', zoals dat heet. Het AZC zou helemaal worden gesloten.

De dag daarop kwam Flora aan. Met Machmed, sjouwend naast een fiets. Een koffer, een paar grote tassen – kleren, pannen, 'n radiootje. Alles was die ochtend om vijf uur voor zijn deur gezet. De vriend met de auto moest snel naar zijn krantenwijk.

Onze dochter Bettina had al zo'n vijftientig jaar daarvoor het huis verlaten. Zij woonde samen, was moeder en werkte als oogarts in Amersfoort. Wij spraken echter nog steeds van Bettina's kamer. Daar kwam Flora nu. Zij was de hemel te rijk, durfde nauwelijks iets aan te raken. Lief, zoals de man in Dongen zei, maar erg schuw, angstig zelfs, wellicht depressief. De communicatie bleef moeilijk, maar Machmed kwam soms langs en praatte met haar.

- Waarom ga je niet in het park wandelen, Flora? Het is lekker weer.
- Ik bang, Henk.
- Waarvoor?
- In mijn land mag niet! Mijn vader... hij moslim!

- En je moeder?
- Zij uit Nagorno Karabach

We haalden de atlas erbij. Nagorno Karabach? Zij wees... in Azerbeidzjan.

- Ik ... uit Bakoe. Vader Tsjetsjeen. Ik niet Armeens, Henk. Ik niet spreken Armeens! Ik Russisch praten. In Azerbeidzjan praten Azeri!

Stukje bij beetje legden Karin en ik de puzzelstukjes aan elkaar. Wat hielp was haar dossier. Maar liefst 600 bladzijden. Maar dat kreeg ik pas in huis een maand nadat de rechter in Den Bosch haar had afgewezen.

Een zonde van nalatigheid....

zo heette dat vroeger. In de kerken. Maar wie weet dat nog? Je moet wel een theoloog zijn. Na het pleidooi van de advocaat uit Den Bosch om 'deze vrouw' op medisch-humanitaire gronden een voorlopige verblijfsvergunning te geven, bleek de psychiater of psycholoog te hebben nagelaten nieuwe gegevens in te sturen. Geen grond dus voor de rechter om het beroep tegen de eerdere afwijzing van twee asielprocedures te honoreren.

"Het is prijzenswaardig, meneer Hogeboom, dat u haar in uw huis hebt opgenomen en nu ook voor haar opkomt, maar we kunnen niet van onze regels afwijken."

Kafka in Den Bosch. Regels! Dichte deuren! Op straat! En Karin: "Zie je wel, waar ben je aan begonnen?" En de burens: "Je raakt haar nooit meer kwijt. Niemand is zo gek". En de pastoor: "Ik kan niets voor je doen". En het klooster vlakbij ... na een maand komt het antwoord op mijn brief, van het bisdom: "Helaas, maar".

De advocaten hadden eerder asiel aangevraagd voor Flora. Dat was in 2002. Kenden zij de wet niet? Wisten zij niet, dat deze haar niet als vluchteling zou zien? In Azerbeidzjan was immers in 2002 al enige jaren sprake van vrede. Ja, een gewapende vrede, dat wel. Tussen de Azeri's en de Armeniërs. De laatsten – christenen – hielden één vijfde van het land bezet. De voor hen gevluchte moslims uit het noorden namen de huizen in van de christenen in Bakoe. Azerbeidzjan had zich bevrijd van de Russen. Was onafhankelijk sinds 1991. Flora's vader was naar zijn geboorteland Tsjetsjenië gevlucht. Hij liet Flora en haar moeder hulpeloos achter. Beiden werden door de Azeri's als vijanden beschouwd. Moeder raakte na het geweld half verlamd. Flora verzorgde haar tot haar dood. De Azeri's hadden toen hun huis al bezet. Ze stond alleen, op straat, met het weinige geld en de sieraden die ze had kunnen redden. Een Russisch sprekende vrouw, die zich christen voelde. In een moslimland, dat haar vanwege de onafhankelijkheidsstrijd van Nagorno-

Karabach als vijand beschouwde. Ze greep een kans aan om te vluchten.

Ons land wees haar asielaanvraag af, omdat zij niet binnen zes maanden na het geweld in haar land was gevlucht. Zo is de regel. Dat staat in onze wet. Ze had haar moeder niet in de steek gelaten, had nagelaten op tijd te vluchten. Jaja, een zonde van nalatigheid! Je niet verdiepen in de Nederlandse wet voordat je vlucht.

Acht jaar later werd haar op grond van dezelfde wet gelast direct het land te verlaten. Gelukkig ontdekte een volgende advocaat wat eerder was nagelaten: aangifte doen bij de politie wegens mensenhandel.

Bidden en zingen...

Ora et labora ... zeiden gelovigen vroeger wel: Bid en werk. Maar werken in Nederland mocht Flora niet. Zij mocht hier zelfs niet *zijn*. Je bent strafbaar, pa, schreef ons mijn dochter Bettina. Het was toen al 11 november. Buiten kwamen de kinderen langs met hun lampionnetjes: "Sint Maarten, de koeien hebben staarten..." Flora gaf hun aan de deur snoep en mandarijntjes. Ik las de eerste reactie van mijn dochter sinds haar komst. "Pa, je maakt je strafbaar... kijk op de site van *De Lampion...* € 2.500 boete of een halfjaar gevangenis... Dat riskeer je als je een vluchteling in je huis opneemt." Inwendig kookte ik. Ludiek antwoord-

den, dacht ik, niet kwaad worden ... dat is het beste. Ik schreef terug:

11 november is de dag... da-at mijn lichtje, da-at mijn lichtje.... 11 november is de dag, da-at mijn li-ichtje bra-anden mag...

Ik doe open. Daar staat mijn dochter Bettina, met een lampion: "Wat zit je in het donker, pa? Het stinkt! Gas? Je blaast mamma en jezelf toch niet op, hè? Ik zou de politie waarschuwen."

"Als je dat nodig vindt, Bettina, mag je het doen, hoor."

Daarna werd alles stil.

"Waarom komt je dochter nooit meer?" vroeg Flora. Sinds die 11e november waren al enkele maanden verstreken. "Ben ik de oorzaak?" "Nee, hoor, ze heeft wat problemen thuis. Ze is bij een psycholoog."

Ja, wat moet je? Het was ook een vreemde geschiedenis. Voordat Flora bij ons kwam, waren we met ons allen nog samen geweest op Terschelling. Een cadeautje voor mijn 70ste verjaardag. Leuk voor ons met de twee kleinkinderen. Op de laatste avond was er telefoon, voor Bob. Even voor half negen! De verhuurder van onze fietsen zou om half negen komen om ze in te nemen. Het was om de hoek. Kom, dacht ik, ik rij er vast twee heen. Toen de fietsen er stonden, zag ik Bob aankomen. Woest was hij. "Kon

je niet wachten! Jij altijd! Nooit kunnen wachten, hè!?" Waarop ik: "Bob, wat is dat? Je had telefoon met je vader. Bettina zei nog, "Pa, ga jij vast vooruit met de fietsen!" - "Ach, die imbeciele wijven!"

Bob was 14 jaar ouder dan Bettina. Ze hadden elkaar leren kennen, toen zij studeerde op de universiteit. Hij was in dienst daar als technicus, getrouwd, vader van drie kinderen. Op een dag had ze het me verteld. In een restaurant, na een lezing door mij over Teilhard de Chardin. Ik herinner het me als de dag van gisteren. Hoewel het een schok was, had ik er toen kalm op gereageerd. "Pa", zei ze, "ik ben verliefd op een getrouwde man. Hoe sta jij daartegenover?" Uiteraard vraag je dan, of de man in kwestie het zelf ook weet. Nou, dat bleek het geval. Ze gingen al maanden met elkaar om. Hij woonde niet meer thuis, maar ergens in een caravan. "Tegen echte liefde doe je niets, Bettina. Maar je moet niet met je laten spelen. Blijf kritisch. Ik wil hem graag leren kennen. Kun je zorgen voor een ongedwongen ontmoeting. Je zei, dat hij erg handig is? Moest je kleerkast niet gerepareerd worden? Laten we dat samen doen, dan kunnen we ondertussen wat praten."

Karin en ik hadden Bettina geld geleend voor een woning in Amstelveen. Elk jaar zou haar een fiscaal toegestaan bedrag worden kwijtgescholden. Hier ontmoette ik Bob voor het eerst. Onder het schroeven

van kastpanelen hadden we gelegenheid elkaar te schatten. Hij was al wat grijs, een beetje kalend zelfs. Wat zag zij in hem, ging er door me heen. Een snelle jongen, dat was hij, zeker, en *streetwise* ook. Dat maakt natuurlijk indruk op zo'n meisje uit een nogal beschermd milieu als het onze. Maar goed, zij was 31 en geen kind meer, hè. Ze had wel meer mannen gekend, ervaringen opgedaan. Tegenwoordig weet zelfs een kind van 15 meer dan zo'n ouwe sok van 60, ging het door me heen. En ik moest toegeven, hij kwam heel sympathiek over, soms een beetje vrouwelijk, maar toch ook stoer. Hij hield van auto's, zeilboten ... dat soort dingen.

Later op de bank in de kamer vertelde hij over zijn leven. Zijn vader kon hij wel vermoorden. Een gewiekste zakenman, die geen aandacht had voor vrouw en kinderen. Nee, als hij hem tegenkwam op een bospad en een geweer bij zich had... Zijn miljoenen wilde hij niet... Daarvan hadden hij en zijn broer al afstand gedaan bij de notaris. Hoe het met zijn kinderen ging? Nou, die woonden bij zijn vrouw. Ze zaten nog op school. Met haar lag hij in scheiding, maar ze wilde niet. Ze hadden gesprekken met een psycholoog.

Nu ik hier tien jaar later op terugkijk, begrijp ik niet, hoe Karin en ik het al die jaren konden aanzien. Zeker, Bob en Bettina hebben twee schattige kinderen, maar *hij* voedt ze grotendeels op. Bettina heeft

een drukke baan. Zijn bedrijfje gaf hij eraan, het rende niet. Zij brengt het geld in. Karin heeft weleens verzucht, dat ze er niet aan moest denken, dat Bettina kinderen kreeg. Achteraf is zij er blij mee. Eens per maand gaat ze naar Amersfoort om ze te zien.

Flora is voor mij een dochter geworden. Toen ik hoorde hoe mooi ze kon zingen, heb ik er alles aan gedaan om haar op zangkoren te krijgen. Nu zingt ze in twee protestantse kerkkoren, in een Russisch koor en in een Bach-oratoriumvereniging. Na haar doop in de protestantse kerk anderhalf jaar geleden is zingen en bidden haar leven. En dat voor een vrouw die in een Sovjetrepubliek opgroeide met de communistische doctrine. Als pioniertje had ze op de vlag gezworen, het Leninspeldje trots op het uniform. Al het geloof was taboe geweest in haar jeugd; een kerk had zij nooit vanbinnen gezien.

III

Niets dan toeval...

is de opvatting van het neodarwinisme over de evolutie. Hoewel Darwin een gelovig man schijnt te zijn geweest, heeft zijn leer mettertijd het karakter gekregen van een bewijs tegen het bestaan van God. Al het leven is volgens die leer ontstaan uit een toevallige samenloop van omstandigheden. De geest, het bewustzijn, komt voort uit een netwerk van neurale verbindingen, die op hun beurt weer ontstonden uit een

samengaan van atomen en moleculen. *God* is een *misvatting* verkondigen de boeken van bioloog Richard Dawkins. Ze gaan erin als koek. In Nederland worden natuurkundigen en filosofen als Ronald Plasterk, Bas Haring, Piet Borst, Herman Philipse bekend door hun atheïstische visie op het leven. Geleerde christenen komen ertegen in verzet. Zo ook de nanowetenschapper en fysicus Cees Dekker. Zijn boek *Schitterend ongeluk* of *Sporen van ontwerp* wordt in 2005 een mediahype. Het pleit voor een andere visie op evolutie dan die van Darwin. Er zou een diepere zin achter het gebeuren zitten. Het zou goed zijn, als dat ook eens op de scholen werd verteld. Aldus onderwijsminister Maria van der Hoeven, die het eerste exemplaar ontvangt. Door haar krijgt het voor neodarwinisten een gevaarlijke status. "Verbeeld je", roept de volksafgevaardigde van D66, dhr. Bakker, in de Tweede Kamer uit: "We geloven toch ook niet meer in de ooievaar!"

Professor Cees Dekker krijgt het stempel creationist opgedrukt. In Amerika is het creationisme oorspronkelijk een stroming van gelovigen die wèl in een schepping door God, maar niet in de evolutie geloven. Cees Dekker gelooft in beide, maar nuances zijn moeilijk te verkopen! De evolutie is een wetenschap, berust op feitelijke conclusies uit experimenten, die herhaald kunnen worden... Het geloof in een Schepper, die zin geeft aan het bestaan, is niet bewijsbaar en

moet dan ook niet met wetenschap worden vermengd.
Dat is de kreet!

Wie het wil, ziet het. Verveling! Reclame, die haar wegpraat. Consumptie, die haar verdrijft. Misdaad, die het spannend maakt. Het bestaan heeft de zin, die *jij* eraan geeft. *Carpe diem*, pluk de dag, je leeft maar eens. Ieder voor zich, maar geen God meer voor ons allen. Is dat de trend, of lijkt dat maar zo? Het is in ieder geval, wat zichtbaar wordt voor de massa. En... wie de massa heeft, heeft de macht.

Flora is machteloos. Geen familie, geen ouders, geen paspoort, geen land, geen eigen plek, geen verlof om te werken, geen toekomst. Waarom zou je iemand helpen, die geen toekomst heeft? Dat is lastig, levert niets op, niets dan ellende, zorgen, teleurstelling, tegenwerking, de lachlust van anderen, hun misprijzen.

Maar Flora is ook rijk. In haar woont het kind. Dat zich verbaast, dat ontwapent. Bovendien, ze zingt goed. Dat vindt zelfs de Russische dirigent Petrov. En hij kan het beoordelen. In Rusland volgde hij meer dan alleen conservatorium. Zes koren leidt hij in ons land. Na mijn propedeuse Russisch had ik zelf ook wat zangles gehad bij een Russin. Solo. Ik vertaalde toen de teksten die ze me gaf. Ik besluit met Flora lid te worden van Indrik. Dit koor in Hoorn zingt onder zijn leiding liturgische gezangen uit de Russisch-

Byzantijnse traditie. Elke vrijdagavond haalt Petrov ons met zijn auto af voor de repetities. Op een van de avonden – ik hield een handtekeningenactie voor Flora – zegt Anja tegen me: "Heb jij eigenlijk wel een goeie advocaat voor haar?".

Ik vertel haar hoe Flora de laatste twee jaar van haar verblijf in Dongen werd bijgestaan door advocaat Visser. Deze was erg optimistisch. Nooit eerder zag hij zo'n stevig onderbouwde zaak. Hij pleitte voor haar verblijf hier op medisch-humanitaire gronden. De rechters in Middelburg vonden echter, dat de psychiatrische behandeling die Flora in ons land kreeg, ook in Azerbeidzjan aanwezig was. Bizar was, dat zij niet openstonden voor het feit, dat dit kennelijk niet gold voor de 650.000 vluchtelingen in het land zelf. Men gelastte Flora ons land onmiddellijk te verlaten, onder begeleiding van een psychiatrisch verpleegkundige. Men had uit het rapport van haar Nederlandse psychiater goed begrepen, dat zij niet alleen kon reizen. Door haar trauma was ze volledig de weg kwijt. Hoe ze zo'n begeleider zou moeten vinden en betalen, was haar zorg. En al toonde de advocaat ook aan, dat het islamitische Azerbeidzjan een christen als Flora geen paspoort of *laissez passé* zou geven, het besluit stond.

Je moet naar Libbrecht, zegt Anja. Ik ben bevriend met zijn vrouw. Hij heeft al menig hopeloos zaakje gewonnen. Ik zal hem wel mailen. De donderdag

daarop fiets ik naar Alkmaar. Tevoren heb ik het dikke dossier op zijn kantoor afgeleverd. Alle hoop op een oplossing is bij mij vervlogen. Als ik echter zijn kamer in ga, komt Libbrecht me tegemoet en zegt: "Ik zie wel een weg."

IV

Beter laat dan nooit...

De advocaat vingert met een ernstig gezicht door de stapel documenten van het dossier. "Er is sprake geweest van mensenhandel. Waarom is daar niet eerder op ingegaan, meneer Hogeboom?" "Ja, dat is een goeie vraag. Wellicht was dat acht jaar geleden nog niet zo'n *hot item*." "Nou, ze moet dus aangifte doen bij de politie. Die neemt haar een verhoor af. Vanaf de dag, dat men tot opsporing van de daders besluit, is men wettelijk verplicht Flora een voorlopige verblijfsvergunning te verstrekken. Een B-9-kaart. Daarmee schrijven we haar in als zzp'er bij de Kamer van Koophandel. We laten zien, dat ze nuttig is voor ons land. En dat is ze ook. Zij heeft haar moeder tot de dood toe verzorgd en heeft een groot hart. Er is een grote behoefte aan hulp in de ouderenzorg."

Opgewekt fiets ik huiswaarts. In gedachten herhaal ik nog eens wat de advocaat allemaal wil. Ik moet ervoor zorgen, dat de kerk gaat meewerken. Het idee van de advocaat dat deze haar een functie van cantor kan geven, verwerp ik. Het is waar, ze zingt prachtig,

maar cantor.... Het beste is, als ik een commissie van zeven mensen vorm, die Flora op haar weg begeleidt. En dat het een lange weg wordt, is duidelijk. Ze zal moeten aantonen, dat ze een minimuminkomen kan verdienen. Anders maakt het Gerecht in Straatsburg haar tijdelijke vergunning niet definitief. Daarvoor zijn contracten nodig, het liefst met een instelling met status, zoals de kerk.

In de kerk is Flora inmiddels aardig bekend. Niet alleen vanuit de koren. Ze helpt er ook schoonmaken. Het kost dan ook weinig moeite om een commissie van zeven mensen te vinden, die bereid zijn zich over haar toekomst te ontfermen. Twee van het kerkbestuur, een uit de gemeenteraad, een van het kerkbeheer, een econoom, een gezinsverzorgster en mijn persoonlijke. In een aantal vergaderingen buigen we ons over de problemen.

Zoals ze er nu voor staat, is ze illegaal in ons land. Ze werkt er weliswaar, maar dat mag ze dus niet. Een contract met een illegaal kan niemand sluiten. We moeten dus wachten op het verhoor met de politie, en op de B-9-kaart. Uiteraard kan ook dan pas worden gezorgd voor andere huisvesting, voor een ziektekostenverzekering, voor een inschrijving bij de Kamer van Koophandel, voor een bankrekening en een pinpasje.

Het eerste gesprek met de recherche van de afdeling mensenhandel is weinig hoopvol. "U bent acht jaar in Nederland, waarom hebt u niet eerder aangifte gedaan van vrouwenhandel?" – "U bent op uw vlucht uit Azerbeidzjan in een seksboerderij terechtgekomen? Dat was in Azië, en wij sporen alleen op in Europees verband."

Dergelijke vragen heeft advocaat Libbrecht met haar voorbereid. Ze weet ze goed te pareren. Duidelijk vertelt ze hoe ze met twee andere vrouwen op de bodem van een geblindeerde auto naar een plaats werd gebracht, waar men ze in de prostitutie wilde laten werken. Die plaats bleek later een grote stad in Nederland te zijn. De vrouwen hadden zoveel stampeij gemaakt dat ze met bagage en al uit de auto gegooid werden. Flora het laatst. Toen men haar hielp over-eind te krabbelen, was ze totaal ontredderd. Men bracht haar via via naar een opvanghuis en later naar een asielzoekerscentrum.

Het intakegesprek door de politie, dat de advocaat bewerkstelligde, was pittig. Daarna werd Flora veertien uur lang in drie sessies verhoord. Telkens met dezelfde vrouwelijke tolk. In een kamertje verderop volgde een met mij bevriende vrouwelijke arts van het Alkmaars Steunpunt Vluchtelingen alles op een TV-scherm. Een onderwerp als vrouwenhandel moet discreet en tactisch worden behandeld. Niet voor niets

had Flora er in die acht jaar eigenlijk weinig over gezegd. Ze moest zich nu ook echt overwinnen. Met Karina, een Russisch sprekende vrouw uit Litouwen, had ze alles voor zichzelf op papier gezet.

V

Und jetzt gründlich...

heette de leer methode Duits die ik in de jaren zeventig voor het vwo had geschreven. Ik moest hieraan denken, toen ik hoorde hoe grondig men te werk ging: het verslag van het verhoor besloeg zo'n dertig pagina's. De Russische tolk was anderhalf uur bezig geweest om het stuk op het eind alleen al terug te lezen. Kosten noch moeite werden kennelijk gespaard om een serieus onderzoek naar strafbare feiten in te stellen. In een tijd van bezuinigingen en van toenemende uitsluiting van vreemdelingen een opmerkelijk feit. Of niet soms? Gaan dingen soms via vastgelegde regels en routes, waarvan niemand zich de zin meer afvraagt? Je doet aangifte... nou, dan krijg je de hele rimram erbij. Zo schreef destijds de ene leraar na de andere een lesmethode, omdat hij niet tevreden was met de bestaande benadering. Eén methode of twee voor elk vak, dat kende men slechts in het grondige Duitsland. Een team van deskundigen werd daarvoor vrijgemaakt en evolueerde de resultaten.

Goed, Flora kreeg eindelijk de verdiende aandacht. Thuis lag zij 's avonds op haar knieën gekeerd naar

het Oosten met een sjaal om haar hoofd te bidden. Het gaat de goeie kant op, Flora, zei ik haar dan. "Eerst zien, Henk, dan geloven", klonk het terug. Ze was te vaak in ons teleurgesteld.

De kerk had zich inmiddels beraden over een werkcontract. Na ruim drie maanden kwam men tot de conclusie, dat zo iets voor een kerk juridisch niet paste. Wel verklaarde men zich schriftelijk genegen om Flora met een maandelijks bedrag te steunen en daarvoor ook naar werk te zoeken. In overleg met de advocaat hechtte ik deze brief aan het contract met de stichting Teilhard de Chardin, waarvan ik de voorzitter ben. Dit contract staat samen met tien contracten van particuliere huishoudens borg voor een minimuminkomen.

Toen Flora bij ons kwam, zochten we naar afleiding voor haar. Ik had na het eerste jaar van mijn studie Russisch in Moskou en Sint Petersburg een cursus spreek- en luistervaardigheid gevolgd. Tussen de lessen door struinde ik de boekwinkeltjes en markten af en vergaarde zo voor een appel en een ei een hele bibliotheek. Deze kwam nu goed van pas. Het nadeel was alleen, dat ik niet wist, welk boek ik haar kon aanraden. Zelf had ik er nog nauwelijks iets van gelezen. Toen ik namelijk eind september 1992 uit Rusland terugkwam, stonden er 23 deeltjes van de Bibliotheek Teilhard de Chardin in de Spectrum-

uitgave (\pm 1960) op mij te wachten. Een heerneef van mijn vrouw had ze gebracht. De bibliotheek van zijn klooster werd opgeheven. Hij herinnerde zich, dat ik eens tegen hem gezegd had: Als ik gepensioneerd ben, ga ik een boek schrijven over Kafka en Teilhard de Chardin. Deze boeken veranderden mijn leven. Ik las drie maanden zeven uur per dag in een werk, dat ik totaal niet kende. In de jaren zestig had ik alleen van *Het verschijnsel mens* kennis genomen. Het boek van de jezuïet Teilhard was voor mij toen het antwoord op de zoektocht van de jood Kafka geweest.

Omdat Flora aangaf, dat zij in Azerbeidzjan geologie op middelbaar niveau had gestudeerd en Teilhard een van degenen is, die de geologie van China in kaart hebben gebracht, leek het mij goed haar *Het verschijnsel mens* in het Russisch te geven. Het werd geen succes. De cultuur waaruit zij komt, blijkt nog totaal geen begrip te hebben voor evolutie. En Flora had vanuit haar milieu een godsbegrip dat voor haar absoluut niet daarmee te rijmen viel. De vrome Flora ging mij zien als een filosoof. En ergens in haar bijbel had ze gevonden dat filosofie een duivelse bezigheid was.

VI

What's in a name?....

geldt zeker niet voor Kafka. Het is welhaast onbegrijpelijk hoe deze naam zelfs bij mensen die nooit iets van de schrijver hebben gelezen, een beeld oproept. Bureaucratie, het kloppen op dichte deuren, het ronddwalen in een labyrint. Het woord kafkaesk lijkt voor velen het bewustzijn weer te geven, dat het leven absurd is, het bestaan uitzichtloos. In zoverre sluit het naadloos aan bij de door (neo)darwinisten gewekte verondestelling, dat de evolutie geen doel heeft, geen zin. Je moet er *zelf* een zin aan geven. En hoe je je naaste lief moest hebben, als je elkaar niet begrijpt, dat was de grote vraag van Franz Kafka. Als jongetje keek hij met grote ogen van verbazing naar zijn joodse vader. Wat deze met de mond beled, bleek niet uit zijn gedrag. Hoe kon dat? In zijn *Brief an den Vater* legt hij uit, dat hij hem wel lief wilde hebben, maar op onbegrip stuitte. In zijn verhaal *Die Verwandlung (De metamorfose)* brengt hij dit onbegrip in beeld. De hoofdpersoon Gregor Samsa ziet zichzelf met de ogen van zijn omgeving in een kever veranderen. Hij wordt tenslotte met het vuil weggegooid.

Wat moet ik doen om de ander lief te hebben? Teilhard de Chardin, een Franse priester, natuurkundige, evolutiebioloog en paleontoloog, zag het antwoord op deze vraag in een visioen voor zich, toen hij

in de loopgraven tijdens WO-I als hospitaalsoldaat de gewonden verzorgde. De energie van de mensheid, aldus Teilhard, kwam samen in deze geweldsuitbarsting. De energie, die de binnenkant vormt van alle materie, en naar steeds complexere vormen van samenleving streeft. De botsing van meningen leidt tot nieuw bewustzijn. De mensheid leert van zijn rampen. Eens zal zij de weg gaan van verdieping in de ander, begrip voor de ander, en zo tot een grotere gemeenschap uitgroeien.

Nu kwam voor mij de lakmoesproef. Daar stond Flora. Uit een andere cultuur, met een vreemde taal, niet geaccepteerd in ons land. Ik moest me in haar verdiepen, wilde ik geloofwaardig blijven. In één flits was dit tot mij doorgedrongen, toen Machmed haar bij mij binnenbracht in 2010. De evolutie is volgens Teilhard één gigantische beweging van toenadering, aaneensluiting van delen tot steeds grotere gehelen. De toeneming van bewustzijn leidt tot grotere vrijheid en verantwoordelijkheid.

Zo langzamerhand zag ik de discussie ook in de Kerk ontstaan. Hoe christelijk zijn we eigenlijk?

Mijn moeder placht te zeggen: 'christelijk zijn is leven en laten leven'. Zelf zie ik dit terug in de term 'inclusief denken' die Feitse Boerwinkel aan een boekje daarover gaf, dat bij Paul Brand werd uitgegeven door de werkgroep 2000 onder het motto: 'Een andere tijd

vraagt een nieuw denken'. Barack Obama zal dit denken later in zijn speech na zijn overwinning van de presidentsverkiezing in 2012 aldus verwoorden: "Het maakt niet uit wie je bent of waar je vandaan komt, hoe je eruit ziet of waar je liefde ligt. Het maakt niet uit of je zwart of blank of latino of Aziatisch of *Native America* of jong of oud of rijk of arm bent, gezond, gehandicapt, homo of hetero. Je kunt het maken hier in Amerika als je bereid bent om het te proberen."

Helaas tref je dit inclusieve denken anno 2012 niet overall aan. Dat hebben we gemerkt, toen bij ons in Nederland Geert Wilders mee ging regeren en het asielbeleid ook door het christen-democratisch appèl (CDA) steeds meer een staaltje van exclusief denken werd. Hele bevolkingsgroepen voelen zich sindsdien steeds meer uitgesloten. Ook voor onze Flora geldt dit. De voorlopige verblijfsvergunning is nauwelijks door de politie afgegeven of ze wordt al weer ingetrokken. De reden: de politie kan na acht jaar geen opsporing meer starten van Russische criminelen. Gelukkig is Flora door ons comité nog net voor die afwijzing ingeschreven als zzp'er bij de Kamer van Koophandel. Nu houdt ze menige Nederlander als 'witte werkster' een spiegel voor: ze betaalt belasting, sociale lasten, ziekenfondspremie.

Maar het exclusieve denken tref je niet alleen aan in de politiek. Gelukkig heeft men Flora via de pro-

testantse kerk aan een onderkomen geholpen en begeleidt men haar. Maar in dezelfde plaats is anno 2012 een Evangelie-Gemeente waarin ene Tessensohn via lezingen en publicaties het volgende standpunt verspreidt:

"Als ik op de hoogte zou zijn geweest van wat Teilhard de Chardin en Feitse Boerwinkel zouden hebben gezegd inzake christelijk geloof en de evolutietheorie, dan zou het heel goed gekund hebben dat ik hun uitspraken zou hebben verwerkt in mijn betoog. Maar ik denk niet dat u daar zo blij mee zou zijn geweest. Ik heb snel even gekeken op Internet over Teilhard de Chardin en geestverwanten, maar de weinige uitspraken die ik gelezen heb, lijken veel op esoterisch christendom: energieën, de kosmos in relatie tot de Christus, leven op andere planeten, verwerping van Christus zoals het nieuwe (en het oude!) testament Hem beschrijft. Binnenkort komt een boek uit met de titel *Is het kruis wel nodig?* Hierbij worden onder andere uitspraken van de Benedictijner monnik Anselm Grün aangehaald. Deze monnik heeft behoorlijk wat boeken geschreven en is onder vele christenen geliefd, maar hij brengt geen christelijke leer. Veel r.-k. geestelijken zijn met occulte zaken bezig. Vooral jezuïeten beoefenen zaken die strijdig zijn met de Bijbel."

Lust u nog peultjes?

Het was dan ook wellicht achteraf gezien geen wonder, dat Flora weinig ophad met *Het verschijnsel mens*, dat ik haar in het Russisch te lezen had gegeven. Gelukkig lag dat heel anders met haar houding tegenover de Kerk. Elke zondag ging ik met haar naar een dienst in de protestantse kerk. Ze was enthousiast over de preken daar van de dominee, hoewel ze die nauwelijks goed moet hebben verstaan en begrepen. Maar goed, ze wilde graag door hem worden ingewijd in zijn geloof en werd na een half jaar door hem gedoopt. De kerk zat stampvol en iedereen sloot zich aan bij de rij, die haar na deze plechtigheid persoonlijk wilde feliciteren.

Flora functioneerde geweldig in onze gemeente. Ze had inmiddels van mijn zoon Thomas leren fietsen. Door haar contact met de mensen voor wie ze het huis schoonmaakte, ging haar Nederlandse taal met sprongen vooruit. Het enige, wat nog steeds zorgen baarde, was de verblijfsvergunning. Psychisch leed ze daar sterk onder. Ik ging dan ook eens in de veertien dagen op de fiets met haar naar de GGZ voor gesprekken met een psycholoog. Totdat ik zelf ernstig ziek werd. Bij mij werden darm- en leverkanker vastgesteld. De behandelende oncoloog stelde, dat ik niet meer lang had te leven. Daardoor kon zij ook niet langer in ons huis verblijven, waar zij inmiddels ruim drie jaar woonde. Gelukkig had zij toen net haar inburgeringscursus met goed gevolg beëindigd en kreeg zij

ook een verblijfsvergunning voor 5 jaar. Vanuit de protestantse kerk regelde men toen al snel een woninkje voor haar, waar zij zelfstandig verder kon.

Dit alles speelde zich vlak voor mijn chemokuren met daaropvolgende darm- en leveroperatie af. Aan mijn zoon Thomas, die vanwege zijn autisme en syndroom van asperger, geen regulier werk heeft en een groot deel van de week doorbrengt op het terrein van de GGZ in ons dorp, vroeg ik om Flora een beetje te begeleiden. Zij zou immers rond die tijd haar woninkje betrekken en ons huis verlaten. Er moest dus wel het een en ander geregeld worden.

Nu, zeven jaar later, kijk ik met verbazing terug op deze bizarre tijd. Kafka had er vast een geschikt onderwerp in gevonden voor één van zijn verhalen. De oncoloog, die mij had opgegeven, kreeg ongelijk. Ik ben mijn twee operaties goed doorgekomen en na vijf jaar controle is vastgesteld, dat de kanker geheel is verdwenen. In die tussentijd is het me zelfs gelukt om mijn tijdschrift voor de Stichting Teilhard de Chardin onder een voorlopig andere naam weliswaar niet meer in druk, maar dan toch digitaal te blijven uitgeven. Het werk daaraan geeft mij veel voldoening, ook al komt regelmatig in mij de vraag boven, of het in wezen ook niet kafkaësk is.

VII

Hoe ben ik er in godsnaam toe gekomen om al mijn tijd te steken in iets, wat nauwelijks enige weerklank lijkt te vinden? Het antwoord op die vraag ligt zo'n zestig jaar terug. Ik groeide op in een gezin, waar nauwelijks iets werd gelezen. Mijn vader was boekhouder bij een kleine bank, werkte zes dagen in de week; dammen was zijn enige hobby. Mijn moeder werd in 1899 geboren, haar vader was toen 76 en om haar wieg heen stonden haar zusters uit eerdere huwelijken, wier kinderen haar toen al tante noemden. Mijn enige broer, die ruim tien jaar ouder was dan ik, zat tijdens de oorlog 1940-45 in Duitsland gevangen, daarna trouwde hij. Hij had toen al de ulo gedaan. Ik groeide nagenoeg alleen op. Omdat ik kennelijk aardig kon leren, mocht ik naar de hbs. Daar was ik een belhamel en ik werd al in het eerste jaar van school gestuurd.

De natuurkundeleraar zei eens, toen ik een som op het bord moest maken: "Waarde heer, gij zult het nooit leren!" Zo benaderden sommige leraren toen kennelijk de jeugd. Dit voorval is mij altijd bijgebleven. Uiteindelijk werd ik na het behalen van mijn mulo-diploma voorwaardelijk opnieuw toegelaten tot de hbs. Ik moest wèl met kerstmis een gemiddelde zeven hebben voor alle vakken. Nou... ik werd één van de

besten van de klas. En dat, terwijl ik voorzitter werd van de debatingclub, de schaakclub, de missievereniging. Voor deze laatste organiseerde ik inzamelingsacties. Ik stond dagenlang met een unster in een apart lokaal de kranten te wegen, die de leerlingen hadden opgehaald voor het goede doel. Dan kon ik ook geen lessen volgen. En ondanks dat alles waren mijn schoolprestaties goed. Een muloleraar, die voor het eerst op hbs-A kwam lesgeven, moest in de 4^e klas constateren, dat mijn prestaties voor Duits veel beter waren dan die van de anderen. Dit gaf mij als jochie natuurlijk een kick en het stimuleerde mij ook om me voor zijn vak extra in te spannen. Een boek van de Duitse ambassade, getiteld *Der ewige Brunnen*, werd mijn beloning daarvoor op het eindexamen. Het werd eigenlijk ook de aanleiding voor mijn studie Duits m.o.-B en mijn latere loopbaan als leraar Duits vanaf 1961-1993.

Een speciaalstudie over het Duitse werk van de Tsjechische schrijver Franz Kafka (1883-1924) gaf me een zeer pessimistische kijk op het leven. De figuren erin lopen overal tegen muren aan of uitzichtloos in een kringetje rond. Kortom, voor Kafka is het leven absurd. In zijn *Brief an den Vater* stelt hij zich vergevingsgezind op tegenover zijn vader die hem onderdrukt en kleineert. De man heeft zichzelf immers niet gemaakt; hij kan er niets aan doen; hij begrijpt zijn zoon eenvoudigweg niet. Dat is ook de inhoud van het

verhaal *Die Verwandlung (Metamorfose)*, waarin de hoofdfiguur in een kever verandert. De kever Samsa verstaat de taal van zijn omgeving wèl, maar men verstaat hem niet en ruimt hem tenslotte op.

Een vriend van mij maakte me in die tijd attent op het werk van Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955), die voor hem de vicieuze cirkel doorbrak, waarin Kafka de mens plaatste. Door ons aller inspanning zullen wij in een lang proces van evolutie in staat zijn ons steeds beter in anderen te verdiepen en de mensheid tot grotere eenheid te brengen. Mijn pessimisme ten aanzien van de mens verdween na het lezen van Teilhards werk *Het verschijnsel mens*. Ik nam me toen voor om – als ik ooit nog eens gepensioneerd werd – een boek te gaan schrijven, waarin ik het werk van Franz Kafka zou gaan vergelijken met dat van Pierre Teilhard de Chardin. Tot dusverre is dat er niet van gekomen.

VIII

Tijdens mijn loopbaan als leraar Duits aan diverse vwo-scholen dacht ik niet meer aan het schrijven van een boek. Wèl motiveerde het werk van Teilhard me om steeds te streven naar samenwerking met en verdieping in anderen. Ik schreef lesmethodes en gaf leiding aan vakgroepen. Maar, toen ik in 1992 gepensioneerd werd, dacht ik totaal niet aan het schrijven van een boek over Kafka en Teilhard. Bettina studeerde toen voor arts aan de VU. Daarbij had zij kennelijk tijd gevonden om ook Russisch als bijvak aan de UvA te volgen. Zij raadde mij aan dat ook te gaan doen, omdat ze een van de leraren zo leuk vond. Ik volgde haar raad op.

In dat jaar waren er er zo'n 150 studenten voor Russisch, onder wie 3 ouderen zoals ik. Het vak leverde de meesten veel problemen, omdat het ontleden van zinnen op de middelbare school kennelijk een ondergeschoven kindje was geweest. Mij werd herhaaldelijk om uitleg gevraagd. Ik kreeg het er razend druk mee. Maar ik kreeg ook hoofdpijn. Naast die aardige leraar was er namelijk ook een Russin die spreekvaardigheid gaf. Als men haar lessen bijwoonde, werden deze afgetekend en hoefde men in dit vak geen examen meer te doen. Ik kon haar snelheid van spreken echter niet volgen en had na elke les hoofdpijn en braakneigingen. Ik deed voor dit onderdeel apart exa-

men, haalde een onvoldoende, maar slaagde als één van de dertig studenten dat jaar voor de propedeuse Russisch.

Een onvoldoende! Voor een gewezen vwo-leraar was dat moeilijk te verteren. Daarom schreef ik me in voor een zomercursus spreekvaardigheid in Rusland. Het werden twee leerzame maanden. Niet alleen maakte de armoede toen grote indruk op mij, maar ook de vriendelijkheid van de mensen, het groteske van hun leefomgeving zo kort nog na het vallen van de Berlijnse muur in 1989.

Ik besloot na terugkeer thuis verder Russisch te gaan studeren, schafte voor 'n appel en 'n ei tientallen boeken aan, die ik vanuit een krakkemikkig postkantoor in Moskou naar Nederland verzond. Maar... wie schetst mijn verbazing toen ik bij mijn thuiskomst 24 deeltjes van het werk van Teilhard de Chardin aantrof. Een heerneef herinnerde zich, wat ik in 1967 had gezegd, namelijk, dat ik een boek wilde schrijven over Franz Kafka en Teilhard de Chardin. Het klooster, waar hij toen verbleef, werd verkocht en hij had voor mij deze serie boeken weten te redden. Van oktober tot december verdiepte ik mij in deze boeken. "Het klopt," zei ik tegen mezelf. "Hier moet ik iets mee!"

IX

Vanaf die tijd zet ik me in voor de verspreiding van het gedachtegoed van Teilhard de Chardin. Ik zette een advertentie in enkele bladen om leden voor een bestuur te werven. Wat kon ik verwachten? Ik wist het absoluut niet. In de jaren zestig had het werk van Teilhard de Chardin weliswaar veel belangstelling gekend, maar ... hoe zat dat in 1993? Er kwamen maar weinig reacties op de advertentie.

Een van deze reacties kwam van mevrouw Nike Böck uit Den Haag, die zelf behoorde tot de vrouwelijke tak van de Vrijmetselaars, de Weefsters. In haar appartement had ze alle boeken van en over Teilhard uitgestald, die zij in de loop van haar leven had verzameld en gelezen. Vanuit de geluidsinstallatie van haar pick-up weerklonk de Engelse Symphony No. 8, Op. 132 (*Hommage à Teilhard de Chardin*) van Edmund Rubbra. Voorts verwees ze me naar de Britse ambassade in Den Haag, waar ik later een gesprek had met de heer Leo Zonneveld¹⁰, die daar werkte voor *science and technology*. Deze had samen met Allerd Stikker¹¹, zoon van de vroegere minister en zelf voor-

¹⁰ Zonneveld, Leo en Muller, Robert, *The desire to be human/ A global reconnaissance of human perspectives in an age of transformation, written in honour of Pierre Teilhard de Chardin*, International Teilhard Compendium, Mirananda Publishers bv., Wassenaar 1983

¹¹ Stikker, Allerd, *Tao, Teilhard en Westers Denken*, Bres 1986 - Stikker, Allerd, *De prijs van een wonder/ Naar andere modellen voor onze toekomst*, Bres 1988

malig directeur bij de scheepswerf Rijn-Schelde-Verolme, een stichting Teilhard de Chardin opgericht. Met instemming van beiden werd deze slapende stichting in september 1993 door mij opnieuw tot leven gewekt.

Een andere reactie kwam van Theo Smits, directeur van de hogere pedagogische school 'Magister vocat' en secretaris van de Raad van Kerken in Amsterdam. Onder zijn bezielende leiding ontstonden in ons land ook een groot aantal studiegroepen rond de persoon en het werk van Teilhard. Dhr. Smits overleed kort na de oprichting van onze Stichting in 1994. Dankbaar gebruikten wij zijn lezingen al die jaren als een eerste inleiding op het werk van Teilhard de Chardin. Ook Ko Kleisen, leraar Nederlands en directeur van een scholengemeenschap in Rijswijk, maakte met ons contact. Niet alleen publiceerde hij het vervolgartikel '*Pierre Teilhard de Chardin - een pelgrim van de toekomst*', maar ook introduceerde hij bij ons de gespreksgroep onder leiding van ingenieur Ben Crul rond de aan Teilhard zeer verwante Engelse wis- en natuurkundige Alfred North Whitehead (1861-1947).

De neerslag van al deze mensen is te vinden in het tijdschrift *GAMMA*, dat vanaf september 1993 in druk verscheen. Omdat ik in 2010 ziek werd, verscheen ons tijdschrift van 2014-2018 digitaal onder de naam *GAMMADELTA*. Daar ik door de artsen was opge-

geven moest dit tijdschrift de weg vrijmaken voor een volgende stap onder een ander bestuur richting *OMEGA*.

X

Nu ik terugkijk op mijn 28 jaar voorzitterschap van de stichting Teilhard de Chardin komen weer allerlei herinneringen terug, die hier het vermelden waard zijn. Zoals die aan Michaël Hosman. Hij las mijn oproep over Teilhard in een krant bij Oibibio, het ontmoetingscentrum van Robert-Jan Heijn in Amsterdam. De naam Teilhard had Hosman vaak gehoord op Sri Lanka, waar hij als jeugdwerker jarenlang in de vakantie meehielp in het Subodhi-Instituut. Hier werden bezinningsdagen georganiseerd voor jongeren van diverse denominaties. Zelf wist Hosman niets van Teilhard, maar hij besloot contact met mij op te nemen. Er volgde een lang gesprek bij mij thuis. Ik hoorde voor het eerst over ene dr. Mervyn Fernando, een sterrenkundige die het Subodhi-Instituut en een Teilhard-Association op Sri Lanka leidde. Ik besloot Hosman die herfst op zijn reis daarheen en naar India te vergezellen.

Zelf las ik in die tijd een advertentie van de kunstenaar Pieter Kooistra, die een vertaler zocht voor zijn *Wereldplan voor alle Mensen*. In diens sousterrainwoning in Amsterdam vertelde deze mij, hoe hij ertoe gekomen was naast zijn schilderkunst een studie van

de economie te beginnen. Hij had een atelier in Varik in een groot pand tegenover de aanlegsteiger van een boot, waarmee fietsers en auto's de Waal konden oversteken. Later liet hij me daar zijn video zien over het plan om wereldwijd te komen tot een basisinkomen voor iedereen. Deze video werd in het Vredespaleis te Den Haag opgenomen en later ook in mijn bijzijn voor een vergadering van de Verenigde Naties in Genève en in Luxemburg vertoond. Ik nam een kopie ervan mee naar Sri Lanka en draaide deze af voor een gezelschap van zo'n 50 mensen bij de *Sarvodaya-Shramadana Movement*. De stichter van deze beweging, dr. A.T. Ariyaratne, vertaalde de tekst voor het publiek in het Singalees.

dr. A.T. Ariyaratne van de Sarvodaya Shramadana Movement
toont de video van de kunstenaar Pieter Kooistra

Later had ik nog sporadisch contact met deze bevlogen leider.

FOUNDATION TEILHARD DE CHARDIN
OP DE WIEKEN 5 - 1852 BS HEILOO
THE NETHERLANDS
TEL.: 072- 5 33 26 90

Heiloo, 19-8-1996

Dr. A.T.Ariyaratne
Lanka Jatika Sarvodaya Shramadana Sangamaya (Inc.)
"Dhamsak Mandiraya" 98
Rawatawatte Road
Morautuwa, Sri Lanka.

Dear Mr. Ariyaratne,

I send you herewith the magazine "The ideal Self-interest" of Pieter Kooistra's Foundation "UN-Income for All People", in which you will find some english letters from adherents of the Worldplan (p.7-9) and your letter to me from the fifteenth of june (p.36) as well as a letter of Dr. Gomez to our Minister of Development drs. Jan Pronk and the answer on it on the 12th of june (p. 38-39). Dr. Gomez was at my home in Heiloo at the beginning of june. I told him about the visit to me of Mr. Mervyn Fernando from the Subodhi Institute, Wewala, Piliyandala, and asked him to make contact with him. Mr. Mervyn Fernando has been informed about our contacts with you, with the Marga Institute and with Mr. Gamini Corea, Mrs. Gethsie Shanmugam etc. You may ask Tineke de Silva to translate some parts of the magazine to get an

impression of our efforts. We hope they will help on your work and ours and you can agree with it.

Mrs. Gethsie Shanmugam, J/3/8 Anderson flats, Colombo 5 has also written a letter to me. She would like to try out a pilot project in the Eastern part of Sri Lanka and said literally: "As I have been working with women's groups for some time I feel this kind of a project will help build not only the economy but their self-esteem too. The group will also learn to function together and progress. I am very interested to study and understand this program." I heard, she has good connections with you and your wife. I will send her a new version of the video I have given to you and the english book of the plan in the new edition, that will be published at the end of september. Perhaps, you will tell it to her?

Erskine Childers (Ireland) has written a foreword to the new edition of Kooistra's book in english mentioned above. You may know him. He retired in 1989 from 22 years of UN service as senior adviser to the United Nations Director-General for Development and International Economic Co-operation. Author of many studies on improving the UN-system, he is currently Secretary-General a.i. of The World Federation of United Nations Associations (WFUNA). From 22-25th of august there is a conference of the WFUNA in Luxembourg, where Pieter Kooistra will show his

video and speak about it. Out of the foreword I cite the last paragraph: "It is, indeed, his (Kooistra's) kind of vision and quiet courage that our United Nations desperately needs, to build for it a new foundation of peoples' support that no amount of great-power arrogance or diplomatic reticence can defeat. The Charter contains all the necessary mandates; it says, boldly and directly, "the economic and social advancement of all peoples". What we need is a mass groundswell of demand from "We, the peoples of the United Nations" for its stewardship, at least, of the commanding heights and the community-level foundations of a socially just, genuinely global economy. Pieter Kooistra's proposals point the way to this breakthrough to common sense."

I hope, you will appreciate our efforts made with the intention to make a contribution towards solving your problems too and you will be able to co-operate with us in future.

With kind regards,
Henk Hogeboom van Buggenum
enclosure: one review

Hij schreef mij op **1996-04-12**

Dear Mr. Van Buggenum,
I acknowledge with thanks your letter of 12.4.1996.
As I was out of the country immediately after I re-

turned from Nepal for about a month and just returned I was not able to reply to you earlier. I am sorry for this delay.

In the first instance I like to express my appreciation for the effort you are making to make known to the world Mr. Peter Kooistra's Plan for world renewal. There is no doubt that it is an ingenious idea and it should draw the attention of all those who can make a difference to the lives of millions of people in the world who are poor and powerless. Certainly Mr. Jan Pronk, your Minister of Development Co-operation is one such person in the world. I also accept the fact Sarvodaya is in a good position to try out this experiment.

However I am not in a position to write him a letter you had suggested for reasons I don't like to go into in detail. As you were well aware Sarvodaya is today in a very serious financial situation. We are retrenching almost our entire full-time staff. We are going through the painful process of dismantling a structure that took us 38 years to build as we cannot sustain it as donors suddenly cut aid giving all kinds of unreasonable excuses. I met and appealed to Drs. Pronk to send somebody to have a look and come to our rescue with a one time grant. So far his response has been negative. He was one who always appreciated our work and assisted us and we still have a tremendous respect

and hope in him. But it is embarrassing for me to write to him as I don't like to be a nuisance to anybody especially to a friend like Minister Pronk whom I have known for the last 25 years. There will come a day when world will appreciate what we have achieved in those 10,000 villages. Until we overcome our financial crisis I am sorry that our people will have no time to give even thought to this plan. We are on a struggle to survive. Those who drove us to this crisis by trying to impose there development plans on us are silent and have disappeared from the scene having got more lucrative jobs in the development industry. Don't be disheartened. Please go ahead with your plans. Keep us informed. When our problems are solved we may be able to help you. Not now. I wish you and your colleagues all success in this very noble endeavour.

With kind regards, Ariyaratne.

Minister Pronk ontmoette ik eveneens in Luxemburg. Erskine Childers uit Ierland was nauwelijks aan zijn inleidende speech begonnen of hij zakte achter zijn leestafel in elkaar. Ik was een van degenen, die vooraan zaten, en op een wenk van iemand rende ik de zaal uit om een dokter te halen. Op dat moment kwam ik in de gang onze minister Jan Pronk tegen, die enigzins verlaat was voor de vergadering. In het voorbijgaan zei ik hem, wat er gebeurd was. Erskine

Childers werd met spoed naar een ziekenhuis gebracht en overleed later aan een hartstilstand.

Het enige, dat we in Luxemburg nog konden doen, was het verspreiden van een tekst, waarin we de congresgangers attent maakten op de inhoud van het wereldplan en op de mogelijkheden voor contact en participatie. In het Engels ging dat als volgt”:

To all those, who saw the video of the book "The Ideal Self-Interest" by Pieter Kooistra.

You will be interested in a strategy for this enormous plan. Therefore we will give you some information we also sent to research-institutes as well as organizations, with which we made contact in the last year.

I like to inform you about the investigations on the "Worldplan for All People" as described in the book of the dutch author Pieter Kooistra "The Ideal Selfinterest". The Plan, intending to create a basic income for all people in the world, has been studied by a group of economists in the Netherlands, called 'economists for peace', who are connected with the well-known Tinbergen Centre of the Erasmus University in Rotterdam. *I would like to ask you, to read and study the book and to give your feedback on it to our Foundation.* In the meantime, we try to build the infrastructure for the realization of a pilotproject of the

plan in a small country or district. Such a pilotproject could be realised step by step as follows:

Development-workers, social-workers, representatives of religious communities etc. take good notice of the plan and speak about it together and in their regions with the people of the grassroots. We will ask the organizations, interested in the development of Pieter Kooistra's Plan, to write a letter to the Minister of Development in the Netherlands, drs. J.P. Pronk, Bezuidenhoutseweg 67, 2594 AC The Hague. In that letter, they could ask the minister to give them some money to copy and distribute the plan, to translate it and to inculturate it by themselves. So, there will be a demand for a new economic order from the grassroots, from the peoples themselves, and not a gift from above. With the distribution of the Plan, the infrastucture can be build by the several organizations. After that a neutral organization is to be found, to give their garantees, which make the creation of the purchasing power for every-one in a small country possible. Wenn such a pilotproject works, it will be an example for the rest of the world to join the Plan.

On this and the next page you will find in a nutshell on what way the study of the plan is going on. It would be recommendable to attend the same questions first, but we would be very happy to receive also your remarks and suggestions on other points.

Sincerely yours,

Henk J. Hogeboom van Buggenum (member of the board)

THE IDEAL SELF-INTEREST/ WORLDPLAN FOR ALL PEOPLE

by Pieter Kooistra

This plan has been studied by a group of economists in the Netherlands on the disciplines of:

- a) general or macro-economy
- b) international development-economy
- c) economy under the opticle angle af prosperity

Definition of the problem

The present economy is based on the principles of free market. This is the cause of a number of difficulties like:

* the market doesn't set value to many valuable things, like: health, human happiness, cultural matters, dignity, a clean environment. (More and more people are feeling the drawbacks of it.)

* the market doesn't gauge the needs of those, who have not enough purchasing power. That is the reason, why poor people are excluded from the market by definition.

* the market doesn't protect economical weak people. This has to be done by the government or privat organizations.

The purpose of studying the plan

is to make scientific researches into the possibilities and the desirability of a new economical order, which

could be function beside the present (the common) economy.

Consulted publications

* Drs. Peter Davidse "The World Plan for an additional basic income", Amsterdam 1991

* Dr. Lisinka Ulatowska "A supplementary income for every woman, man and child/ A Marshall Plan for our world" (available at our Foundation)

* Hugo Godschalk "The Moneyless economy" - German Yearbook on Business History, 1985

* Guy Dauncey "After the Crash/ The Emergence of the Rainbow Economy" - ISBN 1-85425-004-3

* Pieter Kooistra "The Ideal Self-Interest" - Kok Agora (Kampen, The Netherlands 1993) - A summary of the last book is available in Dutch, English, French, German, Spanish, Russian, Chinese, Singalian and Tamil-languages. A video is available in English.

Description in detail

On many places in the world we find initiatives introducing and ringing in a new economical age. They are characterized by the fact, that it takes place on a local level and in a closed circuit. We only mention systems like LETS (Local Exchange and Trade System), like that of the Sarvodaya Movement on Sri Lanka, aiming at selfsupporting units in villages, and like the Seikatsu Club Consumers Cooperative (SCCC) in Japan, The Grameen Bank in Bangladesh etc.

Planning of our investigation on the basis of the following questions:

ad a) general or macro-economy

1. What is a supplementary economy all about?
2. Is a supplementary economy possible and desirable?
3. Could such an economy be started as a project of research within a small country or within some regions of one or two countries together (for instance in Sri Lanka, Tamil Nadu, Bhutan, Benin, Costa Rica)?
4. Is it possible to make a calculation on the possibilities of the supplementary economy on the basis of the current economical theories and models?
5. Wouldn't the supplementary economy decrease bureaucracy?
6. Wouldn't the supplementary economy be subject to fraud, inflation etc.?
7. Would it be possible to create money in such an economy by a neutral bank (for instance under the supervision of a renewed Worldbank or the renewed United Nations) and could the Central Banks of the Netherlands, Sri Lanka, Tamil Nadu - India etc. participate in such an experiment?
8. How are the fiscal aspects regulated in a supplementary economy? What is the function of the central government on that point?

ad b) international development-economy

9. Would a supplementary economy raise the economical growth positiv or would it cause an additional pressure on the international environment sources? (See: Faye Duchin's worldmodel)
10. Would a supplementary economy make possible the equal and righteous development of everybody?
11. Would it contribute to the human rights and peace in the world?

ad c) economy on the opticle angle of prosperity

12. What will be the contribution of this plan to prosperity and welfare, society and environment (in the context of social an cultural processes)?
13. Could a system of taking resolutions as the socio-craic system, described in the book "The Ideal Self-Interest", have an extra contribution to it?
14. Spirituality and consciousness, as an integral part of the book "The Ideal Self-Interest", are they indeed an essential part of this new economical order or only to see as an additional one?

Please, write your letters to:

Foundation UN-Income for all People

Waalbandijk 8,

NL 4064 CB Varik, The Netherlands

(Phone: 0031-344651953; Fax: 0031-344652536)

Helaas overleed Pieter Kooistra op 5 mei 1998 en ik schreef het volgende 'In memoriam'.

In memoriam Pieter Kooistra

Op de dag van onze bevrijding, 5 mei, overleed onze vriend Pieter Kooistra in het ziekenhuis van Tiel aan de gevolgen van een longbloeding. Wij hadden dit niet verwacht, want hij oogde voor zijn 75 jaar nog erg jong en energiek. De vrouw met wie hij de laatste tien maanden van zijn leven een innige relatie had opgebouwd, Anna van Wonderen, was vanaf 27 april onafgebroken aan zijn zijde geweest. Via haar deelde hij ons zijn laatste wensen en inzichten mee. Schrijvend in de lucht, op papier en op zijn laken. Anna toonde ons daarvan onder meer deze nog vrij goed te volgen passages uit zijn laatste uren:

"Ik wil graag dat de Stichting in het huis blijft, dat Anna haar gratis onderdak verleent of tegen betaling en dat Anna mijn collectie beheert. Eenheid is de vertolking van de waarheid. Ze moet komen. [...] In ons denken en gevoel, elke dag. Dit is het ideale eigenbelang. Wat ik in mezelf voel en wat ik in de maatschappij voel, voortdurend in wisselwerking [...] Geld wordt middel, geen doel. Zoals alles wat ik doe [...] Ik ben een tussenmiddel, geen doel op zichzelf. Dan pas kun je de waarheid tussen de mensen zien. Als middel en, zowel van je gevoel als van je verstand, in voortdurende wisselwerking ertussen. En dat moet in de praktijk elke dag mogelijk gemaakt worden [...] Het is een gezamenlijk voltooiingsproces van ons

allemaal, ieder op eigen niveau. Het is een wisselwerking in het luisteren naar elkaar en het is een gemeenschappelijk proces. De droom is tussen ideaal en werkelijkheid – bij elk conflict – en deze moeten samenwerkend overbrugd worden. Dat geldt voor elke ideale vooruitgang. In die ander – eenheid in verscheidenheid."

Ik maakte kennis met Pieter door een advertentie, waarin hij een vertaler zocht voor zijn boek *Het ideale Eigenbelang*. Drie uur lang spraken we met elkaar in zijn atelier aan de Amalia van Sachsen Weimarlaan in Amsterdam. Hier hoorde ik de wijsheid van een filosoof, verzameld uit de ervaringen van een lang en bewogen leven. Het was het verhaal van een scherp waarnemer, die kunstschilder werd. Een beslissing, die inging tegen de wens van zijn hard werkende ouders uit een socialistisch arbeidersmilieu. Een ideaal van schoonheid en harmonie stond hem voor ogen, dat hij in hun huwelijk node gemist had. Na een bijna-doodervaring ten gevolge van een longbloeding stond het voor hem vast, dat hij dit ideaal dichterbij de gewone mensen wilde brengen. Twintig jaar lang spande hij zich in voor het systeem, dat pas vanaf 1972 als de kunstuitleen in Nederland en daarbuiten erkenning vond. TV-beelden uit India van hongerende kinderen gaven hem toen echter de schok van het besef, dat zonder de basisvoorzieningen van voedsel, veiligheid en onderdak het ideaal dat hij met de

kunstitleen verwezenlijkt dacht te hebben, bij lange na niet was bereikt. In een visioen meende hij een oplossing voor het wereldwijde probleem van armoede voor zich te zien. Naast het werk aan zijn kunst verdiepte hij zich vanaf dat moment in de economische grondbeginselen en het vraagstuk van de ontwikkelingshulp. Bij alle ondervonden scepsis sprak hij zichzelf moed in met de gedachte, dat hij zich in zijn jeugd tegen het advies van de dokters in niet had laten opereren aan zijn longen en daardoor in leven was gebleven – dit in tegenstelling tot enkele familieleden met dezelfde kwaal – en dat hij het idee van een kunstitleen had doorgezet, alhoewel men het aanvankelijk als luchtfietseriej had afgedaan. Zich concentrerend op de kracht van het eigen innerlijk, wist hij zijn systeem van kunstruil dienstbaar te maken aan de financiering van een Stichting, die het wereldplan nu in de vorm van een boek, een tijdschrift en een video uitdroeg onder de naam het *Ideale Eigenbelang*.

Toen ik Pieter leerde kennen was hij tweeënzeventig. Ik had hoofdpijn na het lange gesprek. "Ik zal je wel even masseren," zei hij. En inderdaad voelde ik hoe hij zijn energie op mij overbracht en de pijn wegebde. Opmerkelijk aan Pieter was de enorme hoeveelheid energie, die hij ondanks zijn asthmatische hoestaanvallen toch steeds wist op te brengen. De eerste keer, dat ik het tijdschrift voor hem redigeerde, zou hij 's middags om drie uur met de kopij bij mij in Heiloo

komen. Om twee uur belde hij op, dat een bespreking in Rotterdam was uitgelopen en dat hij een paar uur later kwam. Ik stelde hem voor bij mij te eten. Om half zeven kwam hij aan. Ongeveer een uur later begonnen we met het redactiewerk. Daarbij gaf hij aan alle stukken hardop voorgelezen te willen hebben, om te kijken of het goed liep. Om beurten lazen we voor, tot half twaalf. Ik was uitgeput. Hij leek steeds fitter te worden. En met de verzekering, dat hij nog best naar Varik terug kon in zijn Fiat-UNO (*sic!*), nam hij rond middernacht afscheid van mij.

Door zijn innemende, vaak ietwat verlegen en hulpeloze manier van doen had Pieter een grote aantrekkingskracht op vrouwen. Drie keer was hij getrouwd geweest. Telkens was de verbintenis afgehaakt op de tomeloze werkdrijf van deze man, die niets voor zichzelf persoonlijk overhad maar al zijn tijd, geld en energie in dienst stelde van zijn idealen. "Het waren tropenjaren met hem," vertrouwde een vrouw mij toe, die tussen 1978 en 1981 uit zijn manuscripten het boekje '*Voor*' had samengesteld, dat vervolgens in eigen beheer verscheen. De titel '*Voor*' kenmerkte zijn instelling. In plaats van uit te gaan van de verschillen tussen partijen, zouden mensen moeten kijken naar wat zij gemeen hebben. Als je je tegenover iets opstelt, kweek je altijd tegenstanders.

Omdat hij zijn wereldplan absoluut niet als een persoonlijke verdienste zag, maar als een visioen van boven, drukte hij mij als redacteur telkens weer op het hart zijn naam of foto zo min mogelijk te gebruiken. Hij wilde kost wat kost ook vermijden dat men hem als een goeroe ging zien, wat bij zijn charismatische uitstraling voor de hand lag. Hij was er ook niet de man naar om zijn wereldplan te organiseren. Nee, hij had het idee uitgezaaid en de tijd zou het wel tot rijping brengen. Dat was in feite zijn instelling en hoewel hij natuurlijk ontmoedigd was als hij weer eens weinig weerklank vond of een oppervlakkige afwijzing in de pers, steeds weer vond hij de kracht om zich hierboven te stellen en onverdroten voort te gaan op de weg die hem in zijn visioen gewezen was.

Pieter is niet meer. Hij moest ons alleen laten en overleed aan de kwaal die hij zijn hele leven bij zich droeg. Vele prominenten spraken zich uit vóór de principes van zijn plan. Het lijkt ook geniaal doordat het een supplementaire economie brengt, waarvan iedereen beter wordt en niemand slechter. Wie kan

daartegen zijn? Op zijn erfgenaam, de Stichting UNO-inkomen voor Alle Mensen, rust zijn zegen en de taak hen te verenigen die 'Voor' zijn om te komen tot dit *'Ideale Eigenbelang'*.

XI

In jrg. 2 nr. 2 van ons tijdschrift GAMMA schreef ik het volgende artikel over hem en zijn boek Het ideale eigenbelang - Het UNO-Marshallplan voor alle mensen:

“De kunstenaar Pieter Kooistra is de geestelijke vader achter de kunstuitleen, die in 1955 op zeer bescheiden schaal startte, in 1965 nog maar 250 leden telde, maar thans via een honderdtal steunpunten per jaar 250.000 uitleningen verzorgt. Een pragmatisch denkend man dus. Dit moet met nadruk naar voren worden gebracht, omdat het nieuwe plan dat hij in zijn bovengenoemde boek ontvouwt, velen wat al te idealistisch, dus onrealiseerbaar voorkomt.

Als wij echter de lijst van zeventig vooraanstaande wetenschapsmensen, onder wie economen, en prominente vertegenwoordigers van ons culturele en sociale leven voor in het boek doorlezen, stemt dit tot nadenken. Horen wij Pieter dan zelf verklaren, dat het plan door het grootste computercentrum van Nederland technisch nu al via elektronische netwerken realiseerbaar wordt geacht en dat economen er geen structu-

rele fouten in hebben kunnen ontdekken, dan worden we nieuwsgierig. Deze nieuwsgierigheid neemt toe nu we weten, dat er een film van het plan wordt gemaakt, die volgend jaar op een internationaal congres zal worden vertoond. Ook een video van het plan¹² is in voorbereiding. De Engelse vertaling van het boek is uit en aan andere talen wordt gewerkt. Waarom gaat het?

Het UNO-Marshallplan voorziet in een economisch circuit van wereldomvang dat naast de bestaande economieën onder supervisie van de Verenigde Naties tot stand komt. Binnen dat circuit circuleert giraal geld, dat op het moment, dat vraag en aanbod van goederen en diensten bijeenkomen, wordt geschapen en meteen wordt uitgegeven. De vraag komt tot stand doordat elke burger in de wereld jaarlijks het recht krijgt 250 UNO-dollars naar keuze te besteden aan goederen en diensten, die goed voor hem zijn in zijn leefsituatie en anderen niet schaden. De vraag wordt door UNO-ontwikkelingswerkers in samenspraak met de vertegenwoordigers van groepen van 25 mensen, waarin de wereldbevolking is verdeeld (na sociocratische besluitvorming) gebundeld doorgegeven aan de UNO-computers. Uitgerekend is, dat er 3% meer arbeid zal moeten worden verricht dan thans om aan deze vraag te voldoen, hetgeen zeventig miljoen mensen aan het

¹² Zie en beluister deze video op onze website > www.teilharddechardin.nl> onder het lemma Aandachtspunten – Economie

werk zet. De UNO-bank koopt met het geld, dat door de gevraagde en bestelde produkten gedekt is – en daarom zonder gevaar voor inflatie binnen het circuit kon worden geschapen – in het land van de producenten de voor hun salariëring benodigde valuta met de UNO-dollars, waarvan de koers wordt bepaald door de gemiddelde koers van de valuta's van alle landen. Doordat er geen tijd zit tussen vraag, fabricage en betaling van de goederen komt rente op gelden niet voor. Doordat het systeem niet echt met geld werkt, maar alleen girale overschrijvingen kent, en bovendien elke rekening of transactie in de wereld door iedereen te allen tijde op zijn computer- of TV-scherm kan worden zichtbaar gemaakt, kent het systeem ook geen fraude. Hoge kosten voor de bewaking ervan hoeven dus ook niet te worden gemaakt. De kosten, die gemaakt worden door uitbetaling van salarissen aan de UNO-ontwikkelingswerkers en de producenten, alsmede de winsten en belastingen worden geraamd op 125 UNO-dollars per persoon van de toegekende 250 UNO-dollars, zodat iedere wereldburger 125 UNO-dollars netto aan tegenwaarde in goederen en diensten ontvangt. Door dit systeem blijft er veel geld over, dat in een anti-inflatiefonds en in een fonds ter leniging van de schuldenlast van de arm(st)e landen wordt gestort.

Vragen als: Waarom is er een anti-inflatiefonds nodig? – Hoe verloopt een indeling van de wereldbevol-

king in groepen van 25 personen praktisch? – Waarom is zo'n indeling noodzakelijk? worden uitvoerig in het boek behandeld.

Het is interessant te lezen, dat er in sommige ondernemingen al gewerkt wordt met een sociocratisch systeem van besluitvorming, waarbij ieder persoonlijk volkomen tot zijn recht komt. Het systeem werkt in vergelijking met het democratische systeem veel stimulerender. Bij democratische besluitvorming geldt de stem van de meerderheid en komen minderheden en individuen niet tot hun recht. Bij de sociocratische besluitvorming mag iedereen verlangen wat goed voor hem is en geven de anderen alleen hun verklaring van consent, d.i. 'geen bezwaar'. Door dat laatste komt naast het individu ook het geheel aan zijn trekken. Wordt de verklaring van geen bezwaar niet door iedereen in de groep afgegeven, dan wordt de formulering van de wens herzien, totdat niemand redelijkerwijze meer bezwaar ertegen kan aanvoeren.

Het mag op het eerste gehoor volkomen irreëel lijken om de wereld in te delen in groepen van 25 personen en deze met elkaar tot besluitvorming te brengen over de bestelling van een pakket goederen en diensten, maar Pieter realiseert zich de moeilijkheid daarvan natuurlijk ook. Hij wijst er onder meer op, dat in vele ontwikkelingslanden al een infrastructuur bestaat voor het houden van volkstellingen, waaraan veel UNO-

werkers deelnemen. Bovendien ontvangt iedereen graag een extra-inkomen en zal bereid zijn over de besteding hiervan met elkaar te gaan praten op één lokatie of via een elektronisch netwerk. Als de wil bij de regerenden en machthebbers aanwezig is, kan er door ons aller inspanning veel worden gerealiseerd van wat nu nog onhaalbaar lijkt. Pieter schat, dat hij voor het mobiliseren van de wil daartoe nog tien jaar nodig heeft. De tijd zal hem daarbij zeker helpen, want steeds groter wordt de druk van onderop uit de mondiale samenleving iets te doen aan de schrijnende armoede en de honger van velen, omdat dit door zijn uitstraling in geweld, criminaliteit en vluchtgedrag ook zijn weerslag heeft op het eigen bestaan. Naast liefde wordt eigenbelang.

In dit Vredespaleis in Den Haag werd de video van Pieter Kooistra opgenomen.. Deze werd onder andere vertoond voor de Verenigde Naties in Genève en Luxemburg. Men vindt deze video op onze website >www.teilhardechardin.nl> onder het lemma Aandachtspunten – Economie. Daar kan men haar zien en beluisteren.

Teilhard de Chardin zei het in *Le milieu divin* als volgt: "In naam van ons geloof hebben wij het recht en de plicht in vuur te raken voor de dingen van de aarde. Ik wil mij met lichaam en ziel aan de heilige plicht van het onderzoek wijden. Laat ons alle muren verkennen. Laat ons alle wegen beproeven. Laat ons alle afgronden doorzoeken. *Nihil intentatum* - Niets blijve onbeproefd. Laten wij er niet aan twijfelen. In deze tijd, nu in een mensheid, die op het punt staat volwassen te worden, een gerechtvaardigd bewustzijn van haar kracht en haar mogelijkheden ontwaakt, is het een der eerste plichten van de christen door de logica van zijn godsdienstige zienswijzen, en meer nog door de logica van zijn handelen, te tonen, dat de mensgeworden God niet gekomen is om iets af te nemen van onze grote verantwoordelijkheid of van onze eerzucht om onszelf te maken. Nee, het christendom is niet zoals men het soms voorstelt of in praktijk brengt: een extra-last van praktijken en verplichtingen, die het reeds zo zware gewicht van het maatschappelijk leven nog verzwaart, verergert, of de reeds verlamme banden ervan vermenigvuldigt. Het is in werkelijkheid een machtige bezieler, die aan hetgeen wij reeds doen een betekenis, een bekoring, een nieuwe lichtheid geeft. Het doet ons inderdaad op weg gaan naar onvoorziene toppen. Door ons aller inspanning en wil wordt het mogelijk te werken aan Het ideale eigenbelang. "

Pieter vergezelde ik in de jaren 1993-1998 bij vele door hem gehouden lezingen in het land. Zijn video werd door professionele mensen van de radio gemaakt. Ze was opgenomen in het Vredespaleis in Den Haag. En werd onder andere vertoond voor de Verenigde Naties in Genève en Luxemburg.

Ook aan de verspreiding van een summarie van Pieters plan voor een wereldbasisinkomen werkte ik die vijf jaar mee. Op mijn reis naar Sri Lanka en India, en later naar Brazilië, legde ik contacten voor de Stichting UNO-Inkomen, en zij zorgden op hun beurt voor de nodige vertalingen van het plan, o.a. in het Hindi en het Chinees.

Dat ik een reis ondernam naar Sri Lanka had aanvankelijk niets te maken met het werk voor Pieter Kooistra. Het hing echter wel samen met een advertentie, maar nu een van mijzelf voor het werven van een bestuur voor de nog maar net opgerichte Stichting Teilhard de Chardin, een naam, waarvan overigens Kooistra ook nooit had gehoord. Hijzelf was zijn leven lang geïnspireerd geweest door Carl Jung, van wie hij ook het hele werk had staan in zijn grote atelier in het voormalige veerhuis te Varik aan de Waal.

Nee, ik had zelf een advertentie geplaatst, waarop – zoals ik al eerder vermeldde – een zekere Michael Hosman reageerde. Hij werkte als verzorger in een kindertehuis; de advertentie las hij in een krant, die

lag in Oibibio, een groot pand tegenover het station in Amsterdam, waar de zoon van Albert Heijn allerlei sociaal-religieuze activiteiten liet organiseren. De naam Teilhard de Chardin viel deze Hosman op. Hij ging namelijk al dertien jaar in de zomer naar het Subodhi-Instituut in Wewala Pilyandala op Sri Lanka. Daar kende hij een zekere frater Mervin Fernando, die leiding gaf aan een Foundation Teilhard de Chardin. Hosman nam contact met me op en haalde me over met hem als rugzaktoerist een maand door Sri Lanka en India te reizen.

Deze reis legde de grondslag voor een aantal contacten, die zowel voor de bekendheid van Pieter Kooistra's wereldplan als voor de Stichting Teilhard de Chardin bevorderlijk konden zijn.

XII

Na het overlijden van Pieter Kooistra op 5 mei 1998 lag er natuurlijk een heleboel werk. Ik wist mijn zoon Thomas ertoe te bewegen zijn bijdrage hieraan te leveren. Uit een brief van hem aan Pieters geliefde Anna van Wonderen citeer ik:

Beste Anna,

Al mijn aantekeningen betreffende inventarisatie van de nalatenschap van Pieter Kooistra heb ik verwerkt en opgeslagen in database 'pkinventaris', bestaande uit Atelier-inventarisPK en InventarislijstPK die ik je bij

dezen toestuur. De codering wordt toegelicht in het meegestuurde Word-document 'PKINVindeling'. Inventarisatie van de 78-toeren-platen, 23 albums welke meerdere platen bevatten, is te vinden in de database 'PK78TOERENPL'.

Lang niet alle kunst en gerelateerde voorwerpen zijn hiermee beschreven. De schilderijen in de opslagkamer boven zijn vrijwel allemaal geïnventariseerd. Voor het werk dat (oningelijst) in de ladenarchiefkast in het atelier is opgeborgen is dit niet het geval (ca. de helft is beschreven – lade A-T 1t/m5). Wel is het zo dat diverse eruitspringende werken zijn gefotografeerd. Op de voorraden evoluons, artikelen, miniaturen, papier, kantoorbenodigdheden, kunststickers en boeken is redelijk zicht. Voorraad videobanden UNO-plan al gevonden. De fotoapparatuur is grotendeels beschreven (behalve de diaprojectors en Pentax-camera's in het atelier en de twee Bolex-filmcamera's in de huiskamer boven). De hoeveelheid verf en inkten (Talens, grote voorraad in diverse kleuren) is nog niet in kaart gebracht, zover ik weet).

Als de archivaris van het Anne-Frankhuis in de morgen van de 13e langskomt zal ik erbij zijn om je te assisteren bij het geven van informatie aan deze man. Ik bel je vrijdag nog hierover.

Groet oprecht, met aandacht en kritische blik,
Thomas Hogeboom.

Thomas wilde in die tijd nog niet betrokken zijn bij het werk voor de Stichting Teilhard de Chardin van zijn vader. Dat kwam later, nadat er twee mensen om uiteenlopende redenen mee moesten stoppen. De eerste was een zekere Robert Zinkweg. Hij was in de zestig, woonde alleen en had zich bij een ouderenbond aangemeld voor werk met computers. Toen ik hem een keer thuis opzocht, stonden er wel zes naast elkaar op een lange tafel. Het contact met mij liep slecht voor hem af. Toen hij bij ons thuis ontdekte hoeveel aandacht en sfeer het samenwonen met een vrouw kon geven, begon hij via een advertentie in de krant een zoektocht. De vrouw die erop inging begon hem dermate te overheersen, dat hij zijn huis verkocht en zelf als geestelijk gestoorde in een tehuis werd opgenomen en daar na enkele jaren overleed.

Zinkweg legde echter de technische basis voor de website van de Stichting. In een gespreksgroep te Dordrecht rond Teilhard de Chardin, die door de jongiaan Paul Revis rond 2000 was opgericht, leerde ik toen Helena Brikkè kennen. Zij was getrouwd met een Franse diplomaat, woonde in Den Haag en sprak zes talen vloeiend. Toen zij hoorde, dat ik iemand voor onze website zocht, beval zij mij een jongeman uit Afrika aan, die zij als vluchteling in hun huis hadden opgenomen. Deze hadden zij een computeropleiding laten volgen. Na een bezoek aan ons met haar man, werd de deal over George gesloten. Hij zou ons een

aantal malen in Heiloo bezoeken en de website van onze stichting verzorgen. Helaas verhuisde het echtpaar met hem een paar jaar later naar Frankrijk. Gelukkig sprong Thomas tot 2015 in het gat en wordt de website thans door Gerben van der Meulen verzorgd.

XIII

De vluchteling Flora, die tot mei 2012 bij ons woonde, verrichtte inmiddels huishoudelijk werk bij een aantal adressen, die ik nog voor mijn ziekte voor haar had kunnen vinden. Gerben van der Meulen zag ik voor het eerst bij zijn vrouw Machda. Zij zat in de commissie van de protestantse kerk, die Flora aan werk had geholpen en ook in het koor daarvan, waar Flora zong. Ik had namelijk al gauw bij ons thuis ontdekt, dat Flora een mooie stem had. Via via wist ik haar ook te plaatsen bij een koor in Hoorn. Dit werd geleid door de Russische dirigent Sergei Latichev, die in Heiloo woonde. Elke vrijdag haalde deze Flora en mij voor de repetities daarvan met zijn auto op vanaf ons adres in Heiloo. Het bleek mij toen, dat Latichev ook de leiding van het koor van de Russin Svetlana Tsariova in Alkmaar had overgenomen. Met haar maakte ik in de jaren 90 contact nadat ik eerst enige tijd gezongen had in de Oratorium-Vereniging, waarin Karin, mijn vrouw, al jarenlang een sopranenrol vervulde. Toen ik destijds in Haarlem achtereenvolgens mijn baan als leraar Duits bij het Stedelijk Gymnasium en bij het Economisch onderwijs verliet, was ik

vijfenvijftig. Ik ging niet alleen zingen in het koor van mijn vrouw. Op aanraden van mijn dochter Bettina ging ik toen ook Russisch studeren. Zij deed dat als bijvak naast haar studie voor oogarts aan de UvA. “Ik heb daar zo’n aardige leraar, pap”, zei ze. “Dat zou echt iets voor jou zijn!”

Toen ik hoorde, dat er in Alkmaar een Russisch koor was, lag het dan ook voor de hand, dat ik me daarbij aansloot. Svetlana Tsariova was begin dertig. Ze gaf haar repetities op een bovenwoning in een flatgebouw te Alkmaar, waar zij met haar achtjarig zoontje na haar scheiding woonde. Ik zong daar niet alleen Russische liederen met een klein koortje. Zij vond het ook nodig mij een keer in de week apart te nemen voor de vorming van mijn stem met toonladders. Dit werd voortgezet toen zij na kennismaking en een huwelijk met de oorspronkelijk Italiaanse directeur van een grote drukkerij in Alkmaar naar Egmond verhuisde. Vanaf die tijd vertaalde ik heel wat liederen voor haar uit het Russisch in het Nederlands. Zij kreeg deze van haar ouders in Rusland toegestuurd.

Al ruim voor de operaties, die ik in 2010/11 voor darm- en leverkanker onderging, staakte ik het zingen bij haar, hoewel ik nog steeds teksten voor haar vertaalde. Inmiddels is zij opnieuw gescheiden en woont nu in Alkmaar-Noord in een eengezinswoning.

Mede door de coronacrisis ligt ons contact sinds maart 2020 stil.

Hoe het met Flora verder gaat, weet ik ook niet. Door Machda wordt er nooit over haar gesproken. En onze buurman Joop van Nes is vorig jaar op 81-jarige leeftijd overleden. Op aanraden van zijn vrouw Minny was hij destijds als econoom tot de commissie van de protestantse kerk toegetreden om Flora financieel te adviseren en te begeleiden. Vaak vraag ik me af, hoe het toch komt, dat wij Flora nooit meer zien. Ruim drieënhalf jaar woonde zij bij ons. Thomas leerde haar fietsen. Ik begeleidde haar voor een verblijfsvergunning o.a. naar de rechtbank in Breda en Middelburg en de politie in Alkmaar enzovoort enzovoort.

XIV

Een halfjaar voordat bij mij kanker in darmen en lever werd geconstateerd en ik door de behandelende geneesheer was opgegeven, kreeg ik het boek *'Geestkunde'* toegezonden. Ik schreef daarover een recensie in het tijdschrift *GAMMA* van de Stichting Teilhard de Chardin. Daarna nam de schrijver drs. Freek van Leeuwen contact met me op. Het bleek, dat hij zijn boek aan wel dertig adressen had toegestuurd en dat ik de enige was, die daarop met een recensie had gereageerd. Na mijn operaties bezocht hij ons met zijn vrouw in Heiloo. We zaten een tijd gezellig op het terras achter ons huis met elkaar te praten. Op een ge-

geven moment vroeg hij ons, of we geen zin hadden in een wandeling in de omgeving. Hij wilde weleens naar de bedevaartplaats Onze Lieve Vrouw ter Nood in Runxputte bij Heiloo. We reden er met zijn wagen heen. Tijdens onze wandeling door het complex in Runxputte zei ik tot mijn stomme verbazing ineens tegen hem: “Ik wil jouw boek eventueel wel in het Duits vertalen.”

Nou, dat viel zeker in goede aarde. Weliswaar was er al een Nederlandstalige vrouw in Duitsland daarmee bezig. Zij had al enkele hoofdstukken vertaald. Het werk schoot echter niet erg op, want ze had ook nog een baan en dus weinig tijd. Bovendien twijfelde Freek bij een aantal passages, of de vertaling wel overeenkwam met hetgeen hij bedoelde. Hij zou me die door haar vertaalde hoofdstukken toezenden.

Toen ik hem deze een week later met de voorstellen ter verbetering terugstuurde, was hij in de wolken. Dit was het wat hij bedoelde. De maanden daarop hadden we regelmatig contact. Ik bezocht hem tevens in het plaatsje Terborg in de Achterhoek. Het bleek, dat hij daar precies aan de andere kant van de heuvel woonde, waar Lindy Deurvorst als dochter van de fabrieksdirecteur van de DRU opgroeide. Van Leeuwen meende zich haar ook te herinneren. Ik leerde deze Lindy kennen, nadat ze zich na mijn lezing voor de Baha’í in 1998 (zie p. 2-35) aan mij voorstelde als

lerares Engels, die jarenlang in Engeland ook verbonden was geweest met de *Findhorn Foundation*. Net als de schrijfster Eileen Caddy, een van de stichters hiervan, bleek zij een gelovige vrouw die vanuit een stem in zichzelf de rust en het geloof vond om anderen te helpen. Ook mij bood ze haar diensten als vertaalster aan. Ik bezocht haar voor haar dood in 2018 regelmatig in Rhenen, waar zij sinds haar vertrek uit Engeland alleen woonde. Voor de *Findhorn Foundation* was Teilhard de Chardin geen onbekende.

XV

De lezing, die ik voor de Baha'i hield was weliswaar een van de eerste lezingen, die ik in het land mocht houden, maar niet de enige. Ik werd voor deze lezing uitgenodigd door Marjorie Schreuder, die soms als secretaresse bij Pieter Kooistra in Varik werkte. Zij was een prominent lid van de Baha'i en beval mij aan bij de toenmalige voorzitter ervan, Eric Fienieg. Na mijn lezing vroeg hij mij, of ik nog mensen kende, die een interessant verhaal over evolutie naar voren konden brengen. Ik noemde hem toen prof. Ronald Meester¹³, een van de co-auteurs van prof. dr. Cees Dekker wiens boeken in ons tijdschrift werden besproken en met wie ik een paar keer per brief in

¹³ Zie zijn lezing voor de Baha'i in Groesbeek in ons tijdschrift *GAMMA* jrg.8 nr. 4 (p. 26-29) en jrg. 8 nr. 5 (p. 17-27)

discussie¹⁴ was geweest over het begrip evolutie. Als protestant was Dekker het – zoals uit de onderstaande brief blijkt – niet eens met de opvattingen van Teilhard de Chardin. Ronald Meester zei mij in een persoonlijk gesprek, dat ik met hem in Leiden voerde en waarin ik hem vroeg lid te worden van ons bestuur, dat hij weliswaar katholiek was, maar zijn vriendschap met Cees Dekker daarvoor niet op het spel wilde zetten.

Uit de volgende correspondentie met hen moge duidelijk worden waar het om gaat:

Aan Dick Boer en Anton Wessels; in enigszins aangepaste vorm verzonden naar Cees Dekker, Ronald Meester en Sjoerd Bonting

In het tijdschrift *GAMMA* van de Stichting Teilhard de Chardin probeer ik wetenschappers met elkaar in discussie te brengen over zaken als (doelgerichtheid van) 'evolutie' en de eventuele rol daarin van het 'bewustzijn', van toeval of vrijheid met de daaraan gekoppelde verantwoordelijkheid. Dit vanuit de overtuiging dat de wetenschappen een belangrijke rol kunnen spelen in de wereldwijde confrontatie en (gelukkig ook) ontmoeting die er thans versterkt tussen de godsdiensten plaatsvindt en die ook mede bepalend is voor de vrede.

¹⁴ Zie *GAMMA* jrg. 12 nr. 4 en 14 nr. 4 alsmede *GAMMADELTA* jrg. 2 nr. 4

Voor wat betreft het laatste (de vrede dus), luisterde ik het afgelopen weekend naar de uiteenzettingen van de islamoloog prof. dr. Anton Wessels (VU) en de theoloog dr. Dick Boer (UvA) over de kwestie (het conflict) Israël-Palestina. De geanimeerde discussie vond plaats bij de Vereniging Woodbrookers te Barchem, welke beoogt "door onderlinge ontmoeting, in de geest van openheid, religieuze verbondenheid en maatschappelijke betrokkenheid bij te dragen aan de persoonlijke verdieping en aan bezinning op de maatschappelijke verantwoordelijkheid."

Eens te meer raakte ik er in de discussie van overtuigd, dat de conflicten in het Midden-Oosten in hoge mate samenhangen met verouderde godsbeelden doordat territoriale en andere aanspraken vaak juist op grond daarvan worden gemaakt. Verder werd ik gesterkt in het besef, dat deze godsbeelden zozeer zijn ingeslepen in het collectieve bewustzijn, dat de sloophamer van het geweld nog lange tijd op de hoofden van de mensen zal beuken voordat er ruimte is vrijgekomen voor de entree van een nieuw godsbeeld.

Dick Boer gaf aan, hoe de aanspraken van de joden op het grondgebied van de staat Israël konden worden verklaard en gerechtvaardigd vanuit de belofte van God aan Zijn volk gedaan. Anton Wessels betoogde zowel aan de hand van Bijbelteksten als met teksten uit de Koran dat allen strijden voor gerechtigheid on-

geacht ras, volk of godsdienst. Het 'nieuwe verhaal' van een mensheid in evolutie hoorden we niet. En juist dit zou vanuit het huidige wereldbeeld zo motiverend zijn en zoveel hoop kunnen bieden voor een oplossing op lange termijn.

Nu zijn velen zelfs van mening, dat de religie de oorzaak is van alle onvrede en dat elk godsbeeld als dom bedenkensel uit de hoofden van de mensen zou dienen te worden uitgebannen. In het artikel van Joep Engels "*Op zoek naar de nieuwe Darwin*" (Trouw 10 mei jl.- p. 18) worden als vertegenwoordigers van deze denkrichting genoemd: de wetenschappers Ronald Plasterk (bioloog) en Piet Borst (natuurkundige) en Marcel Hulspas (wetenschapsjournalist).

Ik ben van mening, dat mensen een verhaal nodig hebben dat inspirerend genoeg is om onderlinge verbondenheid te scheppen en in stand te houden. De oude verhalen (van Bijbel en Koran) hebben in de tijd bewezen voor grote groepen inspirerend te kunnen zijn. Deze zijn dan ook de beste garantie voor de toekomst van de wereldbevolking nu nieuwe inzichten in de wetenschappen het nodig maken het verhaal opnieuw te verwoorden.

En dan gaat het er niet om dat we met elkaar discussiëren over wie het meeste gelijk heeft. Maar echt om de vraag wat het meest inspireert – of moderner:

wat de meeste 'flow' geeft – zonder iets af te doen aan de verworvenheden van de huidige wetenschappen. En als we 'wetenschappen' zeggen, bedoelen we daarmee wat mij betreft niet alleen de 'natuurwetenschap(en)', maar ook bijvoorbeeld, de geschiedwetenschap, de psychologie en de theologie.

Vanuit dat standpunt wil ik dan ook kritiek leveren op prof. dr. Sjoerd Bonting, die in een reactie op mijn commentaar op het artikel van Engels in Trouw schrijft: "De teilhardiaanse oplossing bevredigt evenmin. Die handelt over het bewustzijn, maar dat is geen natuurwetenschappelijk aanvaardbaar begrip bij de ontwikkeling van complexe organen in de evolutie vóór het ontstaan van de mens".

Waarom mijn bezwaar? Niet, omdat ik bestrijd, dat het bewustzijn niet door de natuurwetenschap wordt aanvaard als een begrip dat helpt de ontwikkeling van complexe organen vóór het ontstaan van de mens te verklaren. Daartegen is niets in te brengen: de formulering is zeer zorgvuldig. Nee, mijn bezwaar geldt het feit, dat de natuurwetenschap zich losmaakt van andere wetenschappen, die voor het bewustzijn wél een centrale plaats inruimen¹⁵.

¹⁵ zie bv. voor psychologie 'Flow'- 1, voor neurologie Antonio R. Damasio 'Ik voel, dus ik ben', voor sociologie Arnold Cornelis 'De logica van het gevoel'.

De natuurwetenschappen zouden er minstens als hypothese vanuit kunnen gaan, dat het bewustzijn een verbindende schakel vormt tussen de mens en de voorafgaande stadia in de evolutie. Daarmee zouden zij erkennen dat ook andere wetenschappen een deel beschrijven en verklaren van de werkelijkheid die zij proberen te benaderen. Zo gezien biedt het verhaal van Teilhard (1881-1955) wel de aanzet tot een oplossing, waarvoor de mensheid zich thans gesteld ziet: het vinden van een 'nieuw verhaal', 'een nieuw godsbeeld'. Hij draagt deze aan met zijn hyperfysica, waarin wetenschappen als fysica, biologie, paleontologie hun richting zoeken in een denken dat alle theologisch-filosofische achtergronden respecteert en in een taal, die tastend en zoekend op weg is naar formuleringen die recht doen aan het proces waarin alle leven zich bevindt. Vandaar dat de procesfilosofische richting hierop aansluit. Grondlegger hiervan was de wiskundige Alfred North Whitehead (1861-1947). Tot de aanhangers van deze procesfilosofie en proces-theologie behoren de franciscaan Max Wildiers (†1998), die Teilhards werk in Nederland uitgaf, en de redacteur van het Amerikaanse tijdschrift voor theologie en natuurwetenschap *Zygon* Philip Hefner, die veel over Teilhard publiceerde.

Ook wil ik even ingaan op Sjoerd Bonting, waar hij schrijft: "Ik blijf bij mijn theologie: God heeft de voorwaarden voor de evolutie van het leven gescha-

pen, maar de evolutionaire ontwikkeling grote vrijheid gelaten om alle mogelijkheden uit te proberen (ca. één op 1000 soorten zijn succesvol en bewaard gebleven). God benut de mogelijkheid van de sturing van chaosgebeurtenissen om in te grijpen waar het leven ernstig in gevaar komt."

Bonting baseert zich in al zijn artikelen op teksten uit de Bijbel als zijnde het Woord van God. Terecht, want dat is theologie. In het licht van dat Woord wordt de evolutie door hem (m.i. ook terecht) gezien als een proces, dat verloopt van chaos naar ordening. Het is voor hem de strijd van God tegen de chaos (ook in de mens). Het is m.i. echter jammer, dat Bonting Gods woord kennelijk niet ziet als 'door de mens gesproken vanuit het bewustzijn dat deze toen had' en dat hij in zijn uitleg van Gods Woord de stap niet kan maken, dat ook de mens zelf (door goed gericht bewustzijn, het maken van de juiste keuzes) in die strijd tegen de chaos een inbreng heeft. Dan zou hij namelijk dicht bij de procesfilosofie komen en een plaats kunnen inruimen voor de bewustwording van de mens van zijn richting. Hierdoor zou hij steun kunnen geven aan het veelomvattende 'teihardiaanse verhaal', dat niet vastligt maar door ons, mensen, wordt gemaakt. Zijn verhaal blijft m.i. nu ofwel eenzijdig theologisch, ofwel eenzijdig natuurwetenschappelijk.

Het is tevens jammer dat de theoloog Dick Boer en de islamoloog Anton Wessels in hun betoog voor hun visie op de toekomst geen aansluiting zoeken bij de verworvenheden van het huidige denken in andere wetenschappen. Maar wat wil je? Dit kan ook nauwelijks anders: iedereen spreekt vanuit zijn eigen invalshoek en deelterrein.

Ik nodig u daarom uit om vanuit uw huidige werk en invalshoek uw standpunt t.o.v. bewustzijn, vrijheid, verantwoordelijkheid en/of uw visie op de toekomst van de mens (al of niet in het verband van een Kerk) in *GAMMA* te publiceren, zodat we lerend van elkaar meer lijn kunnen brengen in denken en handelen voor de toekomst.

Cees Dekker was eigenlijk de enige, die hierop reageerde. Hij schreef: “Ik ken de ideeën van Teilhard de Chardin maar ik ben er niet door aangesproken, met name omdat ik er theologische problemen mee heb (naar mijn mening wordt HET centrale punt van het christendom, het kruis van Christus niet centraal gesteld in zijn ideeën). Ook met procectheologie kan ik om dezelfde reden niet uit de voeten. In het model van Barbour voel ik me meer thuis in de dialoog tussen geloof en wetenschap dan in de integratie.”

Toen ik hem later attent maakte op de mystieke werken van Teilhard kreeg ik helaas geen reactie

meer. Met de procesfilosofie kwam ik uitgebreid in contact met ir. Ben Crul in Den Haag. Deze gaf leiding aan een gespreksgroep aldaar rond Alfred North Whitehead, waartoe ook drs. Ko Kleisen, de gepensioneerde directeur van een scholengemeenschap behoorde. Beiden bezochten zij een aantal malen de vergaderingen die ik in Heiloo hield met het doel te voorzien in een bestuur en een programma voor de toekomst van onze stichting.

Zowel Ben Crul als Ko Kleisen schreven voor *GAMMA* diverse artikelen.

XVI

In 2007 werd ik door de Comeniusvereniging uitgenodigd ter vervanging van iemand die ziek geworden was, een lezing te houden voor een gezelschap leden in Arnhem. Ik had een hele serie boeken van en over Teilhard en de evolutie uitgesteld, die men in de pauze tussen de inleiding van hun voorzitter en mijn lezing kon bekijken. Na de pauze kwam de voorzitter echter naar mij toe met de mededeling, dat men van mijn lezing afzag. De vergoeding van 400 Euro werd mij wel toegezonden. De Mariënborgvereniging van kritische katholieken nam deze lezing in september 2020 in verkorte vorm in haar Magazine op. Ik laat hem in haar oorspronkelijke lengte hier volgen:

Dames en heren,

Ik ben erg blij, dat ik ben uitgenodigd om vanmiddag voor u een lezing te mogen houden onder de titel: "Onze toekomst in het licht van de evolutie". Het onderwerp 'evolutie' stond en staat prominent in de belangstelling. Ten eerste vorig jaar, toen onze minister van onderwijs Maria van der Hoeven er openlijk voor pleitte om op de scholen naast de leer van Darwin ook opvattingen over evolutie als die van de Nederlandse biofysicus Cees Dekker en de wiskundige Ronald Meester bespreekbaar te maken. De media vielen massaal over deze wetenschappers en de bewindsvrouwe heen. Men beschuldigde hen ervan, dat zij godsdienst en wetenschap wilden vermengen. Zij zouden zelfs een onwetenschappelijke beweging ondersteunen die onder de naam *Intelligent Design* (ID) vooral in Amerika onder dogmatische christenen veel aanhang verwierf. Ten tweede kon men eind februari van dit jaar o.a. in Trouw en in NRC-Handelsblad lezen hoe via de uitgeverij *Global Publishing* in Istanbul tienduizenden exemplaren van *The Atlas of Creation* gratis naar scholen in Frankrijk, Duitsland en Nederland werden gestuurd. Dit islamitisch ideologische geschrift van Harun Yahya (geb. 1956 te Ankara) in 788 glanzende kleurenpagina's met vele foto's wil het bewijs leveren, dat de evolutie nooit heeft plaatsgevonden en strijdig is met de Koran. Gesteld wordt bovendien dat Darwins idee over *the survival of the fittest* de achtergrond vormt voor 'het

recht van de sterksten' zoals dit door de nazi's tijdens het Hitlerbewind en door terroristen in onze tijd werd en wordt uitgeoefend.

Terechte opwinding?

Ik wil allereerst graag even bij deze twee benaderingen van 'evolutie' stilstaan. Is al die opwinding terecht? Ze is in ieder geval begrijpelijk. Immers, de evolutieleer is een wetenschappelijk stevig onderbouwde theorie, die weliswaar nog leemten vertoont (wetenschap gaat altijd verder), maar aan de principes waarvan wereldwijd onder geleerden niet wordt getwijfeld. Men is bang, dat de jeugd, die toch onze toekomst is, een verkeerd wereldbeeld krijgt opgedrongen. "We geloven toch ook niet meer in de ooievaar!" riep de volksafgevaardigde van D66, dhr. Bakker, in de Tweede Kamer uit, toen Maria van der Hoeven haar zojuist genoemde voorstel lanceerde. Begrijpelijk dus al die opwinding, maar is ze ook terecht? Ten aanzien van het boek van Cees Dekker c.s. is ze dat maar zeer ten dele. Cees Dekker c.s. profileren zich weliswaar als gelovige christenen maar creationisten zijn ze niet. We onderscheiden: 1. *Young-Earth*-creationisten. Voor hen is de aarde zo oud als aan de hand van de genealogie van de koningen in de Bijbel kan worden berekend (\pm 6000 jaar) en 2. *Old-Earth*-creationisten. Zij aanvaarden de bevindingen van de geologie ten aanzien van de ouderdom van de aarde (4,5 miljard jaar), maar geloven niet in evolutie.

Zij gaan er dus niet vanuit, dat alle levende wezens zich ontwikkeld hebben uit eerder bestaande organismen door veranderingen over de laatste drie miljard jaar. Voor hen zijn ze geschapen, zoals dat in Genesis verhaald wordt. Cees Dekker c.s. zijn echter wel overtuigd van de juistheid van Darwins evolutieleer. Maar omdat er een aantal organismen niet (of nog niet) kan worden herleid tot eerdere levensvatbare vormen, opperen zij (met geleerden als William Dembski en Michael Behe) de mogelijkheid van een *intelligent design*, zonder overigens iets over de Designer erachter te willen zeggen.

Een discussie die wetenschappers met elkaar over de leemten in hun kennis voeren, hoort niet thuis in het onderwijs. Het is dus terecht, dat daartegen vanuit wetenschappelijke kringen (KNAW) verzet rijst. Het is echter ook terecht, dat hier vanuit theologische kring bezwaar gemaakt wordt. Immers, hierdoor wordt de suggestie gewekt dat een tekort aan de kant van de wetenschap een winst zou kunnen betekenen voor de theologie (*God in the gaps*).

Toch is het om alleszins begrijpelijke redenen dat *The Atlas of Creation* van Harun Yahya en de boeken van Cees Dekker in onze tijd verschijnen. De natuurkundige en theoloog van de Radboud Universiteit Nijmegen, prof. dr. Palmyre Oomen, zegt daarover in het tijdschrift *GAMMA* van de Stichting Teilhard de

Chardin: Zij kunnen worden gezien als een poging een tegenwicht te bieden "tegen het brutale atheïsme van spraakmakende evolutiedenkers. Evolutionisten, die zoals E.O. Wilson of Richard Dawkins enthousiast verkondigen dat de wereld geen zin heeft, wij mensen dus ook niet... Dat roept een gevoel van ontheemdheid op, angst voor moreel nihilisme, etc. Maar al deel ik de mening dat de arrogantie van de wetenschap (waar aanwezig) tegenspraak verdient, ik verschil wezenlijk van strategie en inzicht."

Inclusief denken

De reacties van de wetenschap, de politiek en de media op de boeken van Cees Dekker c.s. enerzijds en de reacties van het creationisme, de *Intelligent Design*-beweging en de islamiet Harun Yahya op het darwinisme anderzijds zijn net zo als de reacties van spraakmakende geleerden als Richard Dawkins, Piet Borst, Ronald Plasterk, Herman Philipse, Bas Haring enz. op de religie staaltjes van exclusief denken. Hoe begrijpelijk die reacties soms ook zijn, zij geven er steeds blijk van dat men zich niet voldoende in de ander heeft verdiept, zich niet bewust is van de onderliggende gevoelens of kennis. Hierdoor roepen zij - vaak zeker ongewild - commotie en agressie op. In dit mediatijsperk kunnen uitlatingen van darwinisten als "het geloof in God is een wetenschappelijk achterhaalde zaak" grote groepen onder de 3 miljard moslims en christenen bereiken. Het gevolg ervan kan

zijn, dat men zich verschanst in de eigen groep en zijn eigen waarden gaat verdedigen door het bestrijden van die van de ander. In een tijd waarin het maken van explosieven kinderspel lijkt, ligt hier in de kiem een groot gevaar voor de toekomst van onze mensheid.

In het volgende deel van mijn betoog zal ik er dan ook met de filosoof Feitse Boerwinkel voor pleiten, dat iedereen dit oude antagonistische, exclusieve denken laat varen voor een nieuw inclusief denken. Boerwinkel baseert dit inclusieve denken nadrukkelijk op de evolutieleer van Pierre Teilhard de Chardin.

Wie was Teilhard de Chardin?

De Fransman Pierre Teilhard de Chardin werd in 1881 geboren in de Auvergne als vierde kind van goed katholieke ouders. Zijn vader wekte bij hem op de vele wandelingen in de natuur al vroeg een levendige interesse voor de flora en fauna. Maar vooral zocht de kleine Pierre naar het duurzame in de natuur. Hij vertelde later, dat dit wellicht te maken had met een belevenis op jonge leeftijd. Hij zal een jaar of vijf geweest zijn. Zijn moeder knipte zijn haar. Opeens zag Pierre hoe een lok in het haardvuur terecht kwam en verteerde. Dat maakte op hem een geweldige indruk. Van die tijd af zocht hij in al het vergankelijke naar iets blijvends. Maar alles wat hij een tijdlang voor duurzaam hield, bleek dat niet te zijn. IJzer ging roesten, steen brokkelde af en verpulverde. Uit-

eindelijk vond hij de eeuwigheidswaarde in de geest. Hij studeerde af in natuurkunde en biologie. Als geoloog en paleontoloog verrichtte hij veel onderzoek en veldwerk (o.a. in China van 1923-1946). Daarnaast bleef hij het geloof, dat hij van thuis had meegekregen trouw. Hij werd priester en probeerde voor zichzelf de wetenschap te rijmen met zijn geloof. Dat was voor velen in die tijd al erg moeilijk. Van alle kanten werden er vraagtekens gezet achter het denken van de Kerk, dat stoelde op het thomisme, de filosofie van Thomas van Aquino uit de bloeiperiode van de Middeleeuwen. Het denken buiten de Kerk had zich daarvan steeds meer verwijderd door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen vanaf Copernicus, Kepler, Galilei, Newton en sinds Darwin door de evolutieleer. De aarde kon niet langer beschouwd worden als het middelpunt van het heelal, de statische kosmische orde werd onderuitgehaald, de Bijbel aangevochten. God werd steeds meer als een projectie van de mens zelf gezien en tenslotte door Nietzsche (*Die fröhliche Wissenschaft* - 1882) dood verklaard. Het was eigenlijk niet meer dan logisch, dat de Kerk zich tegen dit soort van denken ging beschermen. Paus Pius X liet daarom alle priesters in 1903 een verklaring tekenen, waarin zij het modernisme - het denken buiten de scholastiek, de door Rome aanvaarde filosofie - afwezen. Die verklaring staat bekend als de 'anti-modernisteneed'.

Teilhard de Chardin las in 1907 het werk van Henri Bergson *L'évolution créatrice*. Het maakte grote indruk op hem. Dat gold ook voor zijn ervaringen aan het front als hospitaal-soldaat in de eerste wereldoorlog van 1914-1918. Hij combineerde beide ervaringen met zijn kennis van het ontstaan van de aarde, de evolutie van de zoogdieren (waarop hij was gepromoveerd) en de gegevens van zijn onderzoek aan de fossielen. En toen - als in een visioen - zag hij de lijn in de evolutie voor zich. Deze sloot aan bij het denken en geloven van zijn Kerk, maar... door de verwerking van het moderne natuurwetenschappelijke wereldbeeld moest tegen een aantal zaken uit de Bijbel wel anders worden aangekeken. Ik noem hier alvast het scheppings- en paradijsverhaal, de kwestie van de erfzonde en de persoon van Christus.

De binnenkant

Kort en goed, Teilhard stelde vast dat alles vanaf de *big bang* zich opropde volgens een wetmatigheid, die we kunnen omschrijven als de gelijktijdige toeneming van complexiteit en bewustzijn. Volgens zijn hypothese is er van meet af aan in de deeltjes die zich na de oerknal waaiervormig verspreiden, sprake van een 'binnenkant', d.w.z. een radiale of middelpuntzoekende energie. Naarmate deeltjes zich meer aaneensluiten - zich tot grotere en meer ingewikkelde eenheden oprollen (*s'enveloppe*) - neemt deze 'binnenkant' toe. Telkens als de structuur van een deeltje verzadigd

is met energie, vindt er een omslag plaats naar een andere structuur. Teilhard heeft het over de psychische temperatuur, die een andere aggregatietoestand veroorzaakt (zoals water bij verhitting in damp kan overgaan). Zo ontstaan (door oprolling) vanuit de fotonen de quarks, de protonen en neutronen, de atomen en de moleculen. De moleculen vormen cellen, de cellen organen, de organen vormen de soorten levende wezens. Het lijkt alsof alles wordt opgestuwd door een *vis a tergo* (een duwtje in de rug) en alsof zó - door toeneming van complexiteit en radiale energie - het leven tevoorschijn komt. Mèt het leven krijgt de 'binnenkant' iets weg van 'bewustzijn'. De plant wordt gevoelig voor zijn omgeving, reageert daarop, het dier doet dit nog meer en de mens krijgt er zelfs weet van; zijn bewustzijn wordt zélfbewustzijn. Met het bewustzijn neemt ook de vrijheid van de soort toe. De plant heeft minder vrijheid, is statischer, meer aan zijn plek gebonden dan het dier. Het dier is beperkter in zijn mogelijkheden dan de mens. Het kan zijn omgeving niet manipuleren, de mens wel. Hoe groter het bewustzijn, hoe groter dus de vrijheid. Met het toenemen van de vrijheid groeit echter ook de verantwoordelijkheid voor de omgeving, het milieu, het totaal, de wereld waarin wij leven. Wij gaan meer en meer beseffen dat onze individuele vrijheid beperkt wordt door onze verantwoordelijkheid voor elkaar.

In deze situatie bevinden wij ons nu. We zijn ons bewust geworden van onze mogelijkheden. Veel kennis omtrent onze wereld is opgerold en verzameld in het brein van de mensheid. Maar weten we ook individueel en als wereldsamenleving wat we met die kennis aanmoeten? Kennen wij de richting van onze verdere ontwikkeling, zodat we deze kunnen sturen?

De richting van de evolutie

Teilhard laat ons in zijn werk *Het verschijnsel mens* de lijn zien vanuit het verre, het diepe verleden naar ons heden. Ons heelal en alles erop en eraan, dus ook u en ik, ontstonden 13,7 miljard jaar geleden vanuit één punt. De geleerden kunnen dit punt in hun berekeningen tot op een fractie van een seconde benaderen. Het was niets anders dan samengebalde energie. De explosie daarvan, de grote klap oftewel de *big bang*, vond plaats bij een hitte van 10^{39} graad Kelvin. Sindsdien is er sprake van een veelheid van elementen die tot eenheid oprolt zonder iets van haar energie te verliezen. Wat er van buiten aan energie af gaat (tangentiële energie), komt er van binnen bij (radiale energie). Het weefsel van het heelal krijgt telkens een ander aanzien. We zien er telkens door oprolling en daarmee verdichting van energie andere knooppunten in ontstaan: melkwegstelsels met sterren en planeten. Vierenhalf miljard jaar geleden: een nieuwe knoop: de aarde ontstaat na een botsing van sterrenstof met de zon. Leven wordt er pas mogelijk

nadat er een atmosfeer rondom is gevormd met 20% zuurstof. Gedurende de eerste twee miljard jaar ontbreekt het totaal aan zuurstof. En dat is maar goed ook, want anders hadden de chemische bouwstenen voor het leven niet kunnen ontstaan. Zij lagen klaar toen fotosynthetische cellen zuurstof begonnen te produceren. Het duurde toen nog circa 1,5 miljard jaar voordat de laag zuurstof om onze aarde (de atmosfeer) dik genoeg was om het leven mogelijk te maken, zoals we dat thans kennen. Na de atmosfeer verscheen zo de biosfeer, de levende laag rond onze planeet.

Uit deze biosfeer kwam door toeneming van complexiteit-bewustzijn ongeveer 7 miljoen jaar geleden een soort voort met een zeker zelfreflecterend vermogen. Deze *australopithecus* was het begin van een reeks hominiden of mensachtigen, waaruit zich door toenemende schedelinhoud van 400 tot 1600 cm³ de huidige *homo sapiens* ontwikkelde. Ook dit proces van cerebralisatie wordt gekenmerkt door oprolling. De mens vormt dan zelf weer een nieuwe laag rond onze planeet, die Teilhard de Chardin de noösfeer noemt, de laag van denkende korrels, bewustzijns-partikels, die samen bezig zijn een nieuwe eenheid te vormen, de mensheid.

Het woord **oprollen** speelt in dit verhaal een cruciale rol. Immers, geen enkele trap in het proces kan bestaan zonder de daaraan voorafgaande. Weliswaar ontstaat er met elk element, met elke soort iets

nieuws, maar alle elementen uit de voorafgaande stadia zijn erin vervat. Het nieuwe kon en kan niet ontstaan zonder het voorafgaande. Niets sluit het voorafgaande uit. Elk stadium is belangrijk voor het gehele proces. Het proces laat zien welke lijn de mens zou moeten volgen om het proces van evolutie voort te zetten, dat al 15 miljard jaar volgens hetzelfde principe verloopt: de lijn van convergentie. Convergentie is toenadering tot de ander teneinde een grotere eenheid te vormen zonder prijsgeving van de eigen identiteit. In elk groter samenwerkingsverband behouden de delen hun specifieke karakter.

Teilhard de Chardin beschrijft dus het hele proces van de oprolling van energetische deeltjes (sterrenstof) tot intelligente wezens als de mens. Hij doet dat in zijn werk *Het verschijnsel mens*, dat hij tussen 1938 en 1940 in China voltooide. Hijzelf heeft de publicatie ervan niet mogen meemaken. De Kerk verbood deze.

Teilhard stierf in 1955. De houding van de Kerk die uit angst voor het modernisme nog tot in de jaren zestig een publicatie over de evolutie als *Het verschijnsel mens* verbood, lijkt ons zo'n 50 jaar later volkomen onwerkkelijk. Toch zien wij ook nu overal om ons heen het tegenovergestelde van wat Teilhard zag als de lijn van de evolutie. Niet het oprollen ofwel het inclusieve denken lijkt het te winnen, maar de gerichtheid op de eigen persoon, de eigen groep. In

plaats van het denken in grotere gehelen viert het uitsluiten van groepen (discriminatie) en het bestrijden van anderen tot behoud van eigen zekerheden hoogtij. De gevolgen ervan zien wij in het geweld om ons heen. Teilhard wijst echter als bioloog vanuit zijn wetenschap, als denker vanuit zijn filosofie, als priester vanuit zijn geloof en als gevoelsmens en mysticus via zijn dichterlijk en visionair taalgebruik een andere weg. De mens zal pas drager van de evolutie worden, als hij de eigen richting dienstbaar weet te maken aan het geheel. Zo niet, dan richt hij zijn wereld ten gronde. Het is van wezenlijk belang, dat hij leert om niets en niemand uit te sluiten, maar te blijven zoeken naar wegen om grotere eenheid te vormen. Waar men elkaar negeert of ontkent ontstaat verdeeldheid, uiteenval, destructie. Waar men naar elkaar luistert, elkaar in eigenheid of uniciteit bevordert, ontstaan hogere verbanden. Zo wordt de vrijheid - die volgens Teilhard, zoals we gehoord hebben, in dezelfde mate vanaf het ontstaan van het universum toeneemt als de complexiteit en het bewustzijn - deze vrijheid wordt de verplichting tot het op ons nemen van verantwoordelijkheid voor het geheel, het welslagen van de evolutie.

Het verschijnsel mens

Omdat het Teilhard al eerder (namelijk in 1923) verboden was om over theologische zaken te publiceren - Rome viel over zijn interpretatie van de erfzonde -

benadrukt hij in de inleiding op zijn werk *Het verschijnsel mens*, dat het hier om een natuurkundig werk gaat. Inderdaad gaat Teilhard als wetenschapsman uit van de feiten, de fenomenen, de verschijnselen. Maar dichterlijk als een visionair extrapoleert hij de richting die hij erin herkent naar de toekomst. Dat is één van de redenen, waarom de wetenschap dit werk nauwelijks als wetenschappelijk heeft willen aanvaarden. Een andere reden is, dat Teilhard uitgaat van een 'binnenkant', een (vorm van) 'bewustzijn' in alles. Het bewustzijn echter kan wetenschappelijk niet worden gelokaliseerd, en voor velen - niet allen - geldt: wat niet meetbaar is, bestaat niet.

Intussen evenwel komt de wetenschap van chaos en complexiteit (met geleerden als Stuart Kaufman, Murray Gell-Man van het Santa-Fe-Instituut in New Mexico) door de ontdekking van een zelforganiserend of regulerend principe dicht bij het aanvaarden van de teilhardiaanse 'binnenkant', al is men nog niet zover om hierin ook een *vis a tergo*, een stuwend element vanuit een schepper te aanvaarden. Het boek *De symbiotische mens* van Joël de Rosnay, directeur van de Parijse *Cité des sciences et de l'industrie*, geeft aan op het werk van deze geleerden en onder meer Teilhards ideeën voort te bouwen.

De procesfilosofie en -theologie

Het is duidelijk, dat Teilhard met zijn hypothese van een 'binnenkant' en een stuwende kracht (*vis a tergo*)

achter het proces van evolutie het bestaan van een schepper impliceert. Daarmee wordt zijn werk ook interessant voor theologen. Velen van hen putten tevens uit de procesfilosofie van de wiskundige Alfred North Whitehead (1861-1947). Eén van hen was de franciscaan Max Wildiers (1904-1996), die een grote rol heeft gespeeld in de verspreiding van het werk van Teilhard na diens dood. Hij verbindt Teilhards evolutieër met de procestheologie. Zijn boeken als *Kosmologie in de Westerse cultuur* en *De vijf vreugden van de geest* zijn helder geschreven en vormen een goede inleiding zowel in het denken van Teilhard als in dat van Whitehead. Beide denkers maken naast een *vis a tergo* (een duwtje in de rug) het bestaan aanneemelijk van een *vis ab ante*, een aantrekkende kracht, een attractor. Deze houdt ons de mogelijkheid voor van een keuze voor de goede richting.

het kwaad

In het denken van Teilhard is het kwaad geen ontologisch gegeven, niet inherent dus aan het Zijn als zodanig. Het kwaad is in zijn visie dan ook niet geschapen, maar een logisch voortvloeisel uit het onvoltooidzijn van de schepping. Oorlogen en geweld zijn voor hem dan ook signalen, dat de mens in zijn vrijheid de energie verkeerd gericht heeft en dat de soort moet bijsturen als ze wil overleven. Waarop de energie het beste kan worden gericht, komen we te weten door ons meer te verdiepen in de ander en de

andere culturen, door studie dus, door wetenschap, door onze inzet en inspanning. Groter dan het gevaar van oorlog en afschrikking (bv. door atoomwapens) acht Teilhard de verveling. Immers, deze ontstaat, wanneer de mens niet meer gemotiveerd is zijn leven zin en richting te geven. Dit gebeurt als de dingen om hem heen geen inspiratie meer bieden. Als alles afhangt van het toeval, zoals de evolutieleer van Darwin aangeeft. Verveling is met andere woorden geestdodend. Ze keert de richting van de evolutie om van levende ordening naar chaotische verdeeldheid. Vanuit de verveling wordt het leven gezien als dode stof. Verveling voert tot geweld, het uit elkaar slaan van ordening, het doden zonder motief.

van individu tot persoon

Teilhard legt in de vele essays die hij buiten het natuurkundig werk *Het verschijnsel mens* schreef dan ook de nadruk op de motivatie van de mens. Mensen motiveren elkaar als zij elkaar bevestigen in hun unieke zijn. Als zij elkaar laten ervaren, dat zij een taak hebben in het geheel. Uiteindelijk draagt dit inclusieve denken bij tot de menswording van de soort, de antropogenese, maar daarbovenuit tot de bewustwording van haar verbondenheid met de schepper in elk uniek individu. Het individu wordt zo tot een persoon, d.w.z. tot iemand wiens geluid doordringt tot de ander, iemand die er mag zijn. Op deze wijze zal volgens Teilhard het heelal worden gepersonaliseerd.

Voor Teilhard betekent het christendom een cruciaal moment in de antropogenese, onze bewustwording als mens. Dat blijkt geschiedkundig uit de invloed, die de figuur van Jezus heeft gehad. Zijn levenswandel werd als waardevol erkend, een richting die navolging verdiende. Je zou zijn optreden kunnen zien als een nieuw omslagpunt in de evolutie: in de mens werd God geboren, d.w.z. het besef van ieders verbondenheid met de schepper. Als iedereen - of hij nu boeddhist is of jood, christen of moslim - verbonden is met de schepper, is de liefde voor de medemens een uiting van verbondenheid met God.

In het christendom staat in tegenstelling tot andere godsdiensten de geboorte van een kind, het nieuwe leven, centraal. Teilhard tilt het christendom uit boven zichzelf en scheidt de mogelijkheid tot convergentie met andere godsdiensten of bewustzijnsmomenten door de geboorte van Christus in elke mens als een logisch volgende stap in de evolutie te zien. Voordat dit proces voltooid is, zal de mens nog heel wat rampen over zichzelf afroepen, maar uiteindelijk zal hij zijn voltooiing hopen te vinden in een punt, dat Teilhard *Omega* noemt. Wij zijn dan allen in onze wezenskern op God betrokken.

De Übermensch

Wat Teilhard met Nietzsche verbindt is behalve zijn dichterlijk taalgebruik ook zijn idee, dat de mens

boven zichzelf kan uitstijgen tot een *Übermensch*, een 'bovenmens'. Maar hoe geheel anders is daarbij de weg, die beide denkers volgen. Nietzsche bestrijdt het christendom dat opkomt voor de zwakken, en ziet het ontstaan ervan als het effect van joodse haat tegenover andere volkeren. Zijn werk presenteert zich in die zin als een staaltje van exclusief denken. Dat het daarmee ongetwijfeld van invloed geweest is op het nationaal-socialisme blijkt zeker niet alleen uit het feit, dat Hitler zich naast de buste van Nietzsche liet fotograferen. Het is dus helemaal niet zo vreemd, dat Harun Yahya aan die tijd refereert.

Teilhard de Chardin benadert de mens als lid van de mensheid positief vanuit zijn wetenschappelijke inzichten in het proces van de evolutie. Dat hij minder bekend geworden is dan Nietzsche is niet in de laatste plaats te danken aan zijn 'verbanning' naar China door Rome en het publicatieverbod van zijn werken. Bovendien werd de rationeel georiënteerde wetenschapswereld afgeschrikt door zijn dichterblijvend taalgebruik. Zijn werk zou daarentegen juist vanwege zijn inclusief denken massaal op scholen moeten worden onderwezen. In tegenstelling tot de geschriften over evolutie vanuit de *Intelligent-Design*-beweging valt er nauwelijks te tornen aan het wetenschappelijk karakter ervan, ook al vertrekt het vanuit de hypothese van het in de materie aanwezige psychisme en krijgt zijn fysica daarmee het karakter van een hyperfysica.

Het wetenschappelijk rationalisme

De in de wetenschap thans nog algemeen heersende opvatting dat de ratio of rede, het logisch denkend verstand, de bron van alle kennis zou zijn, staat in onze tijd stevig onder kritiek. Om dat te staven heb ik een passage in mijn *reader* opgenomen over het boek van de filosoof Arnold Cornelis *Logica van het gevoel - Filosofie van de stabiliteitslagen in de cultuur als nesteling van de emoties*. Ik citeer: "De wereld bestaat niet uit feiten, maar uit mogelijkheden. Er kunnen historisch gezien drie stabiliteitslagen in onze cultuur worden onderscheiden: Eerst bouwen we het natuurlijk systeem van thuis en geborgenheid, we leren denken in de moedertaal; vervolgens bouwen we onze plaats in het sociale regelsysteem van bekwaamheid en tenslotte ontwikkelen we inzicht in het systeem van communicatieve zelfsturing. Drie fundamentele emoties, te weten angst, boosheid en verdriet, projecteren we als vragen op deze drie systemen. Als de antwoorden positief zijn, dan verandert angst in geborgenheid, de boosheid ontmoet rechtvaardigheid en het verdriet krijgt een zingeving. Dan nestelen de emoties zich in de cultuur. Als de antwoorden negatief zijn, dan zijn emoties de foutmeldingen betreffende onze omgeving als cultureel systeem. Angst betekent het missen van geborgenheid, boosheid keert zich tegen onrecht en miskennis van bekwaamheid, verdriet betekent dat de mens zich niet herkent in de wereld, de zelfherkenning brokkelt af tot depressi-

viteit. Waar de culturele omgeving achterloopt, zodat nesteling der emoties niet mogelijk is, ontwikkelen de emoties cultuurziektes. Cultuurziektes zijn symptomen van geaborteerde communicatie." Gelegd op de evolutietheorie van Teilhard betekent dit, dat inclusief denken ervoor zorgt dat de emoties zich kunnen nestelen, hetgeen cultuurziektes voorkomt.

convergentie van culturen

De wiskundige, sinoloog en filosoof Ulrich Libbrecht benadert met zijn *Comparatieve filosofie* de werkelijkheid vanuit het ervaren, het denken en het beleven. Door eenzijdige benadering van de werkelijkheid vanuit de ratio zijn we in het Westen vleugellam geworden. Zoals voor Teilhard is ook voor hem de wereld zwanger van het goddelijke. Voor een gezonde toekomst zal de mensheid deze drie benaderingswijzen in evenwicht moeten brengen.

Het atheïsme

Het atheïsme verwerpt het geloof in een God zonder meer of in de persoonlijke God van het theïsme. De geneticus prof. dr. Francis Collins beschrijft in zijn boek *The Language of God* zijn ontwikkeling van agnost en atheïst tot gelovig christen. Hij ziet in de Morele wet een richtingaanwijzer voor de evolutie, hetgeen hem verbindt met Teilhard.